

Меншовики: боротьба за вплив у профспілковому русі України (кінець 1917–1920 рр.)

Поразка меншовиків у 1917 р. та прихід до влади більшовиків висунули перед РСДРП(о) завдання повернути втрачений партією вплив у робітничому класі. Випливання соціалістів з рад та робітничих кооперативів, заборона соціал-демократичного друку, скасування свободи зборів – всі ці заходи більшовицького уряду призвели до того, що лише профспілки залишилися єдиним легальним каналом, що зв'язував РСДРП(о) з робітничим класом. До того ж і самі профспілки зазнали сильного тиску з боку влади диктатури пролетаріату, що підтверджують багаточисельні протести меншовиків з приводу обмеження їх діяльності [1, 1917, 25 листопада; 2, 1917, 2 грудня; 1918, 4 січня, 2 лютого]. Наприкінці 1917 р., в умовах економічної кризи, робітники зв'язували з профспілками надії на поліпшення свого матеріального становища. Так, в Києві робітники деяких підприємств звернулися до профспілок за допомогою з причини заборгованості заробітної платні [1, 1917, 25 листопада]. Але й самі профспілки примушені були визначити своє ставлення до більшовицького уряду. В листопаді 1917 р. в Катеринославі правління профспілки металістів звернулося до всіх заводських комітетів з відозвою не страйкувати під більшовицькими гаслами, тому що це призведе до поразки робітничого класу [1, 1917, 25 листопада]. Однак по-справжньому гостро питання щодо профспілок постало на початку 1918 р., коли обидві партії – і більшовики, і РСДРП(о) – звернулися до перспектив і завдань профспілкового руху в нових історичних умовах. Тільки при збереженні профспілками незалежності від правлячої більшовицької партії меншовики могли повернути свій колишній вплив і втриматися на політичній сцені пореволюційної Росії. В цьому ключ до розуміння бурхливих дебатів лідерів обох партій щодо ролі профспілок в пролетарській державі. По суті, в 1918–1920 рр. було поновлено старі дебати про “партійність” і “нейтральність” профспілок по відношенню до робітничої партії. Спробуємо відтворити дійсну позицію РСДРП(о) з цього питання.

Вже на першому всеросійському з'їзді профспілок (січень 1918 р.) більшовиками була запропонована відома теорія одержавлення профспілок, згідно якої в перспективі передбачалося передати спілкам керування промисловими підприємствами і тим перетворити їх на органи державної влади. На другому з'їзді (січень 1919 р.) цю ідею палко підтримав Ленін: “Неминуче одержавлення профспілок”, – передрікав він (З, Т.37, с.449). В березні 1919 р. VIII з'їзд РКП(б) офіційно закріпив цю ідею в новій програмі РКП(б). Англійський історик Е.Карр вельми точно помітив, що це гасло “пізніше завдало безліч клопоту” своїм авторам [4, с.564].

Інакше поставилися до ролі профспілок меншовики. На першому з'їзді профспілок Ю.Мартов та І.Майський, вказуючи на буржуазно-демократичний характер російської революції, підкреслювали, що профспілки повинні виконувати свої традиційні функції, зберігаючи повну незалежність від держави (одже, і від партії, яка монополізувала останню) [5, с.10; 6, 1958, №10, с.200–201]. На думку теоретиків меншовизму, приватний капітал не був в тих умовах єдиним джерелом експлуатації робітників – більшу небезпеку викликали органи державної влади, які підпорядковували собі основні засоби виробництва, і, отже, перетворилися на колективного капіталіста. При відсутності політичної і економічної противаги в обличчі вільних профспілок державний визиск загрожував стати необмеженим. Важко відмовити меншовикам і історичній передбачливості, але тоді їх по-справжньому ніхто не зрозумів.

Позиції українських меншовиків з профспілкового питання мали свою особ-

ливість і багато в чому залежали від зміни політичних режимів. Досить гостро це питання постало в Україні за часів гетьмана Скоропадського, коли, з одного боку, діяльність РСДРП всіляко обмежувалася, а з іншого, великий вплив на політику гетьмана здійснював “Протофіс” – об’єднання промисловців, торговців і фінансистів України, що повело жорстку кампанію проти існуючих соціальних законів УНР, профспілок, 8-годинного робочого дня. Арешти меншовиків та діячів профспілок відбувалися щоденно і повсюдно. Незважаючи на це, прихід до влади уряду гетьмана був часом, коли РСДРП в Україні помітно зміцнила свої позиції в профспілковому русі. Це сталося як через антибільшовицьку політику нового уряду та всіляке переслідування комуністів, так і через розчарованість мас в більшовиках за короткий час існування Радянської влади в Україні. До того ж загальноменшовицькі дебати щодо одержавлення спілок мало позначилися на цей час на профспілковому русі України: головним своїм завданням українські меншовики вважали збереження легальності профспілок, яка надавала можливості, в свою чергу, зберегти організаційну єдність робітничого руху і зробити його дійсною протипагою гетьманській владі.

За часів гетьмана меншовики отримали більшість в Київській раді спілок, яка раніше була під впливом більшовиків, а також очолили Українську Центральну раду професійних спілок з самого початку її утворення Першою Всеукраїнською конференцією профспілок, що відбулася напівлегально у Києві 21–27 травня 1918 р. В післяжовтневій Росії це була єдина конференція, що відбулася під керівництвом соціал-демократів. Якщо узагальнити рішення конференції, то треба підкреслити, що переважаюча більшість делегатів вважала, що німецька окупація, скрутне економічне становище вимагають від профспілок обмежитися оборонною боротьбою [7, с. 14]. Така нечітко окреслена політична лінія відбивала загальне небажання більшості з’їзду торкатися політичних питань через намагання комуністів нав’язати конференції свої рішення саме з них. З іншого боку, це відповідало загальному курсу РСДРП в Україні на збереження легального робітничого руху. Цій меті було підпорядковано і індивідуальне вирішення питання про доцільність страйків. Намагаючись мирним шляхом вирішити питання щодо заборгованості залізничникам заробітної платні, профспілковий провід не погодився влітку підтримати страйк залізничників. Цікаво, що страйк друкарів в Харкові, Херсоні, Катеринославі, Києві профспілки схвалили [8, с. 110–113] – може, через традиційно вельми поважливе ставлення меншовиків до працівників друкарської справи?

Лише восени 1918 р. Уцентропроф більш певно визначився щодо політичної ситуації в Україні. З огляду на хиткість режиму гетьмана та загрозу більшовицького перевороту, Уцентропроф, що був під впливом оборонців, в жовтні на спеціальній нараді ухвалив резолюцію про вирішення долі України шляхом Установчих Зборів та воз’єднання її з Росією в межах Російської федеративної демократичної республіки. Також Уцентропроф визнав за необхідне негайне відновлення діяльності демократичних дум і земств, що повинні стати органами влади на місцях [8, с. 364].

Але не більшовики, а Директорія прийшла до влади в Україні. Ще до встановлення влади Директорії в Києві, 30 грудня в Харкові зібрався з’їзд комітетів робітничих організацій України, Дону, Криму і Кубані. Враховуючи прагнення Директорії скинути владу гетьмана, з’їзд висловився за надання їй умовної підтримки. Також з’їзд фактично підтвердив раніше висунутий меншовиками курс на проведення соціальних і аграрної реформ, скликання Установчих Зборів, і, як кінцеву мету, відбудову Російської демократичної федеративної республіки. Щоправда, харківські делегати поряд з органами міського самоврядування вважали за необхідне поновити роботу меншовиків в радах “як в класових органах, а не органах влади”. З’їзд обрав Робітни-

чий центр, куди входили 15 меншовиків, 5 есерів та 5 українських соціал-демократів [9, с. 64–66]. Але стосунки Робітничого центру і Уцентропрофу з Директорією носили формальний характер. Зрозуміло, що борці за єдину демократичну парламентську Росію не могли погодитися з прихильниками обмеження виборчих прав і радянської форми влади в незалежних національних межах.

Важливою рисою профспілкового руху в Україні за часів Директорії була його спрямованість проти єврейських погромів. Але резолюції Уцентропрофу (як і аналогічні рішення самої Директорії) не мали значного впливу – нестабільна політична ситуація була плідним ґрунтом для антисемітизму. І хоча безпосередньої провини Директорії в погромах не було, саме вони стали однією з причин охолодження Уцентропрофу до неї, що й виявилось у ставленні профспілкового проводу до Трудового конгресу. І Уцентропроф, і Робітничий центр вибори до конгресу фактично проігнорували [8, с. 134].

1918 р. позначився поверненням меншовиками впливу в профспілках України – Уцентропроф фактично знаходився під необмеженим впливом правої течії РСДРП і визначав свою політику щодо германського уряду і Директорії з меншовицького аналізу ситуації в країні. На той же час загальнопартійні дебати щодо одержавлення профспілок минули Україну – більш важливим здавалося збереження легальності профспілок та їх безпосередня участь у відбудові єдиної федеративної демократичної Росії.

Однаке друге повернення радянської влади поставило під загрозу меншовицьке керування профспілками. Відразу ж з встановленням нової влади розпочалася боротьба Уцентропрофу проти спроб ВЦСПС одержавити профспілки. Незважаючи на те, що Перший Всеукраїнський з'їзд профспілок у квітні-травні 1919 р. фактично нав'язав українським профспілкам московський курс на одержавлення профспілок [8, с. 154], довгий час відчайдушна боротьба між меншовиками і комуністами за вплив на профспілки точилася зі змінним успіхом. З'їзди металістів, хіміків, тютюнників пройшли під керівництвом комуністів. В той же час РСДРП вдалося зберегти вплив на профспілки торгово-промислових службовців, під керівництвом РСДРП відбувся з'їзд друкарів [8, с. 151–152]. Саме тому влітку 1919 р. Радянська влада розгромила профспілки друкарів в Одесі, Катеринославі, Харкові [6, 1958, №6, с. 203].

В Харкові на початку січня 1919 р. низку фабрично-заводських комітетів і профспілок міста контролювали меншовики. 19 березня 1919 р. на заводі Гельферіх-Саде меншовицький фабзавком провів мітинг, на якому оратори-комуністи були зустрінуті прохолодно і їм майже не дали можливості говорити [10, ф. 15, оп. 1, спр. 2, арк. 15]. На ХПЗ до переобраного завкому, незважаючи на значний тиск з боку районного більшовицького комітету, увійшли 7 комуністів та 5 меншовиків [10, ф. 15, оп. 1, спр. 2, арк. 15 зв.]. В квітні 1919 р. робітники Петінського трамвайного парку Федоровський та Коваленко звернулися до правління профспілки “Металіст” із заявою, що вони звільнені з роботи через належність до РСДРП. 12 квітня виконавче бюро профспілки вирішило відновити їх на роботі з виплатою заборгованості за всі дні примусового звільнення, але наступного дня Федоровського і Коваленка було заарештовано ВУЧКа [11, 1919, 17 квітня]. Як бачимо, монополія на владу дозволяла більшовикам використовувати будь-які засоби в боротьбі за вплив на профспілки.

Проголошення меншовиками мобілізації до Червоної Армії у зв'язку із наступом Денікіна надало ще більшого авторитету харківським соціал-демократам. 11 червня 1919 р. на пленумі ЦК РКП(б) було заслухано доповідь М.П. Томського про зростаючий вплив меншовиків в профспілках Харкова у зв'язку з мобілізаціями на фронт. ЦК РКП(б) ухвалив рішення командувати Томського до Харкова з метою запровадження у міських профспілках лінії ВЦРПС [12, 1989, №12, с. 169].

Організований наступ проти меншовицького впливу в профспілках з боку Раднаркому було зірвано денікінською окупацією України. Щоправда, встановлення влади білогвардійців супроводжувалося новою хвилею терору проти соціалістів і профспілок. Однак формально ані соціалістичні партії, ані профспілки заборонені не були, хоча репресії проти соціалістів призвели до посилення в деяких партійних організаціях, а одже і в профспілках, оборонців, які з двох бід – денікінщина чи радянська влада – перевагу віддавали першому, як реальній силі, що здатна відбудувати розвалене більшовицькими експериментами господарство. Тим більше, що Денікін був вимушений проголосити “широку робітничу політику” і терпіти незалежні профспілки.

На початку серпня зусиллями меншовиків були відновлені легальні профспілкові центри – Бюро Півдня Росії у Харкові (замість Центропрофу) і Центральне Бюро профспілок у Києві [9, с. 79]. Розірвавши стосунки з ВЦРПС, профспілкові центри головним завданням вважали відбудову незалежних від влади профспілок та поживлення їхньої роботи, що під гаслами одержавлення набула надзвичайно бюрократичного характеру.

Восени 1919 р. Центральне Бюро профспілок та Бюро Півдня Росії примушені були визначитися щодо створених інженером К.Кірстою у Києві т. зв. “жовтих” профспілок – організації, що беззастережно підтримувала денікінців та навіть отримувала від них значні грошові кошти. І хоча меншовицька газета “Наш путь” писала, що кірстовські організації не мали успіху в Україні (1919, 11 жовтня), здається, що гроші, які вони отримували від білогвардійців і за рахунок яких надавали допомогу робітникам, не могли не забезпечити певний успіх серед робітничого класу кірстовським профспілкам та їхньому Організаційному комітетові. Інша справа, що кірстовський Організаційний комітет та незалежні українські профспілки розділяла величезна прірва – ставлення до денікінців. Якщо для першого влада Денікіна – шлях до політичної і економічної стабілізації країни, то для других – контрреволюція, а самі кірстовські профспілки – “спроба білої зубатовщини внести розклад у робітниче середовище та впрягти пролетаріат в колісницю контрреволюції” [6, 1926, №14, с.2]. Це протиріччя мало принципове значення, тому боротьба між незалежними профспілками та кірстовськими організаціями тривала досить довго, доки сама денікінська влада не стала здобутком історії.

Неабияке значення для подальшої історії РСДРП і українського профспілкового руху мав лист Центрального Бюро профспілок до західноєвропейського пролетаріату. Аналізуючи досвід другого встановлення радянської влади як антидемократичну диктатуру партійних верхів, брутальне поліцейське свавілля та ін., автори листа приходять до висновку, що наслідком цього стали розгубленість мас, їх ненависть до більшовизму та перетворення профспілок на “бюрократичні канцелярії”, що стало плідним ґрунтом для розпочатого денікінцями наступу [14, с.14]. Цей сміливий документ був написаний явно на хвилі сподівань, що радянська влада назавжди скомпрометувала себе в Україні. Але життя розсудило інакше – через декілька місяців автори листа постали перед Київським ревтрибуналом.

В Харкові денікінські війська були зустрінуті з несподіваним ентузіазмом [15, №14, с.590]. Голова завкому ХПЗ, відомий чорносотенець Наливайко на чолі невеликої депутації вітав Денікіна від імені паровозобудівників [14, с.136]. Сам же робітничий клас міста вітав добровольців інакше – пасивність та абсентеїзм на виборах до органів міського самоврядування характеризували стан робітничого руху на цей час. Нічого подібного за “денікінські профспілки” у Харкові не було. Прихід до влади в місті денікінців посилив праве крило РСДРП, яке за точним висловом Денікіна, зробило Бюро півдня Росії своїм “дублікатом” [16, с.83] і головним завданням вважало

політичну організацію робітничого класу і утримання здобутків революції. Завдання профспілок були викладені лідером оборонців С.М. Зарецькою і неодноразово обговорювалися в меншовицькому клубі ім. Плеханова [13, 1919, 12 жовтня]. Ліві ж в робітничих організаціях були в меншості, і тому на III Всеросійському з'їзді профспілок в квітні 1920 р. Б.Бер – лідер лівих – відкинув обвинувачення в співробітництві з денікінцями в профспілках [17, с.42–44].

Важко однозначно оцінити діяльність профспілок за часів денікінської окупації. Не тільки центральні установи РСДРП розуміли денікінщину як контрреволюційну владу, але й широкі верстви українського населення ототожнювали денікінщину зі старою дореволюційною Росією. Але відомо, що робітники на цей час зберегли 8-годинний робочий день, безробіття в першу чергу зачіпало колишніх радянських службовців, а потім вже кадрових робітників, зберігся й попередній рівень заробітної платні. Тому наважимося сказати, що, незважаючи на переслідування з боку денікінців, профспілкові центри в Харкові і Києві діяли більш незалежно, ніж будь-коли пізніше.

З поверненням Червоної Армії в Україну наприкінці 1919 р. розпочався новий етап боротьби за витиснення меншовиків з усіх робітничих організацій. Терористичний режим більшовиків встановлювався не при сприянні робітничого класу, а проти нього. Це ще раз підтвердило виникнення позапартійних робітничих конференцій, які логічно продовжили розпочату меншовиками ще навесні 1918 р. практику скликання зборів уповноважених від фабрик і заводів. Позапартійні конференції виникли всюди, де більшовицькі ради не дозволили провести перевибори. Другою причиною було те, що більшовики для посилення свого режиму використовували апарат фабзавкомів – комітети звільняли незадоволених, карали штрфами робітників у випадку страйків тощо. Ця економічна залежність від держави сильно гальмувала процес відокремлення робітничого класу від більшовиків, хоча він мав місце в багатьох регіонах країни, що й підтвердили позапартійні конференції [6, 1958, №7–8, с.151].

Результат виявився для РСДРП дуже вагомим. В лютому 1920 р. в Києві меншовики отримали 140 мандатів на робітничу конференцію, боротьбисти – 180, більшовики – лише 40. Останні були примушені блокуватися з боротьбистами, щоб нейтралізувати соціал-демократичний вплив [18, ф.1, оп.1, спр.141, арк.7]. Резолюція, що була запропонована позапартійній робітничій конференції відповідно наказу Центрального Бюро київської ради профспілок 6 лютого 1920 р., пояснювала тимчасовий успіх денікінців хибною політикою більшовиків. Головними вимогами наказу були відмова від “воєнного комунізму”, а також забезпечення за трудящими демократичних прав і незалежності робітничих організацій [19, ф.95, оп.1, спр.4, арк.15]. Ці ж вимоги були висунуті у відозві комітету РСДРП “До всіх київських робітників і робітниць”. Фактично РСДРП повернулася до попередньої політики щодо радянської влади: “...партія закликає до безумовної підтримки Червоної Армії в боротьбі з контрреволюцією і підтримує Радянську владу у всій її творчій роботі”, але, як і раніше, вважає “утопічною і згубною” господарську і внутрішню політику в місті і на селі [19, ф.95, оп.1, спр.4, арк.16].

Позапартійна робітнича конференція в Харкові відкрилася 19 січня 1920 р. Вибори делегатів до конференції показали, що меншовики втрачають контроль над робітничими масами. Губком КП(б)У, незважаючи на офіційне прохання меншовиків, не допустив їх до участі в підготовці цієї позапартійної (!) конференції. Не було допущено меншовиків і до президії конференції. Бюро губкому КП(б)У заздалегідь, 12 січня, принципово вирішило, “що представництва від партій в президії не буде”, що не завадило йому рекомендувати для обрання саме себе майже в повному складі [10, ф.1, оп.1, спр.42, арк.8,12]. Незважаючи на неприкритий тиск влади, меншовицький наказ

конференції був підтриманий 16 підприємствами (3229 робітників) Харкова. Це набагато менше 188 підприємств (48202 робітника), що голосували за комуністів, однак не настільки, щоб їх повністю ігнорувати [10, ф.1, оп.1, спр.5, арк.35]. Вплив меншовиків у позапартійних конференціях був помітним. Навіть Ленін визнавав авторитет соціал-демократів серед учасників конференцій і тому пропонував надалі від їх проведення утриматися [3, т.43, с.384, 391].

Відтоді лише профспілки зв'язували РСДРП з робітничим класом. Позиція РСДРП з профспілкового питання була окреслена в тезах ЦК "Завдання професійних спілок" від 31 березня 1920 р. "Незалежність профспілок,— читаємо в документі,— не означає... нейтральності спілок... по відношенню до соціалістичної (Радянської) влади... Профспілки повинні стати на бік Радянської влади в її боротьбі проти контрреволюції". З іншого боку, класова самостійність спілок передбачає їх незалежність від влади у відстоюванні інтересів пролетаріату [20, с.36].

Боротьба за вплив у профспілках тривала всю весну 1920 р. Меншовики вели перед у профспілках торгово-промислових і радянських установ, фінкопраці та ін. [10, ф.1, оп.1, спр.141, арк.187 зв.]. Але протистояти комуністам на рівних змоги не мали. В березні 1920 р. харківська губернська конференція КП(б)У закликала до "нещадної боротьби словом і ділом з цими зрадниками робітничого класу (меншовиками — О.Г.) [10, ф.1, оп.1, спр. 37, арк. 9 зв.]. Аналогічна за змістом резолюція була ухвалена IV конференцією КП(б)У в березні 1920 р. [21, с. 231]. Етапом в боротьбі комуністів проти меншовицького впливу в профспілках став і відомий процес київських меншовиків 21–22 березня 1920 р. Знайомство з матеріалами процесу дає підстави вважати, що не співробітництво з денікінцями і не грошові позики профспілкам були головними пунктами обвинувачення. Причини суду найбільш точно висловив І.Вардін — обвинувач, колишній меншовик, якого Ленін ще до жовтневого перевороту назвав "революціонером-ентузіастом" [12, 1989, №5, с.191, 199]. Ентузіазму на суді він виявив достатньо: "Чи по той, чи по цей бік барикади,— всередині не можна стояти" [22, с.64]. Зрозуміло, що мова йшла про ліву, радикальну "барикаду" громадянської війни. Виступивши на боці радянської влади в її боротьбі з контрреволюцією, меншовики одночасно критикували більшовицькі заходи негайного переходу до соціалізму і відповідальність за тимчасову поразку Раднаркому в Україні поклали на комуністів та їх антинародну політику. За законами класової боротьби, для урядової партії така "умовна" підтримка була небезпечніша за відкриту контрреволюцію: агітуючи серед пролетаріату, меншовики підривали єдність більшовицького табору.

З метою позбавитися меншовицького впливу на робітників, а отже, не допустити соціал-демократів до влади, правляча партія розробила цілу систему запобігання участі РСДРП в радянських установах. Восени 1920 р., напередодні виборів до харківської ради, ВУЧКа здійснив арешти серед харківських меншовиків. Як наслідок, ні один меншовик не був обраний до міської ради. На заводі "Гельферіх-Саде" робітники тричі обирали до ради меншовиків, але вибори касировалися. Так було доти, доки до ради не було обрано депутатів, бажаних комуністичному осередку [6, 1922, №1, с.13]. Коли ж меншовикам вдавалося отримати місця в радянських органах, як то було в Одесі, коли РСДРП наприкінці 1920 р. на виборах до міської ради була підтримана робітниками великих підприємств міста, арешти відбувалися відразу ж після відкриття ради нового скликання [23, с.XL–XLI].

Незважаючи на масові арешти, РСДРП не втратила надій на повернення впливу серед робітників. Підґрунтям для цього був вплив, який меншовики зберегли в деяких профспілках, особливо в профспілках друкарів (в Катеринославі існувала "найкраща в Росії" профспілкова школа друкарів, повідомив "Социалистический Вестник").

“Незважаючи на репресії, у нас (в РСДРП – О.Г.) на волі – бадьорість, навіть пожвавлення”, – писав у своїх спогадах член ЦК РСДРП в 1921–1922 рр. Б. Двінок. – “Крах “воєнного комунізму”, проголошення НЕПу, економічні поступки... на яких ми наполягали, сприймаються нами, як наша перемога... Морально ми відчували себе сильнішими за більшовиків” [24, с.52]. Але головні випробування для партії були попереду.

Література:

1. Луч. Орган ЦК РСДРП.
2. Новый Луч. Орган ЦК РСДРП.
3. Ленин В.И. Полн. собр. соч.
4. Карр Э. История Советской России. – Кн.1. – М.: Прогресс, 1990.
5. 1-й съезд профессиональных союзов: 7–14 января 1918 г. Стенографический отчет. – М.: Гиз, 1918.
6. Социалистический Вестник. Орган Заграничной делегации РСДРП.
7. Первая Всеукраинская конференция профессиональных союзов. Киев, 1924.
8. Колесников Б. Профессиональное движение и контрреволюция. Харьков, 1923.
9. Волин С. Меньшевики на Украине (1917–1921). – Вермонт, 1990.
10. ДАХО. Державний архів Харківської області.
11. Наш голос. Ежедневная социал-демократическая газета. Харьков.
12. Известия ЦК КПСС.
13. Наш путь. Социал-демократическая газета. Харьков.
14. Кин Д. Кирстовщина и меньшевики // Пролетарская революция. – 1926. – №4.
15. Мысль. Еженедельный марксистский журнал. Харьков.
16. Деникин А.И. Поход на Москву (“Очерки русской смуты”). – М.: Воениздат, 1989.
17. Третий Всероссийский съезд профессиональных союзов: Стенографический отчет. – М.: Гиз, 1921.
18. ЦДАГО України.
19. РЦЗВДНІ.
20. Социал-демократия и революция. – Одесса: Изд-во группы соц.-дем., 1920.
21. Равич-Черкасский М. История КП(б)У. – Киев, 1923.
22. Партия меньшевиков и деникинщина: процесс киевских меньшевиков (21–22 марта 1920 г.). – М.: Красная Новь, 1923.
23. Гарви П.А. Воспоминания социал-демократа. Статьи о жизни и деятельности П.А. Гарви. – Нью-Йорк, 1946.
24. Двинов Б. От легальности к подполью (1921–1922). – Stanford, Californ. Stanford University Press, 1968.

Вибори до Харківської міської думи (липень 1917 року): підсумки, історичне значення

При визначенні основних напрямків політичного розвитку країни в бурхливому 1917 році важливу роль відігравали події, які відбувались не тільки в центрі, але й на місцях. Так, результати перших демократичних виборів та участь політичних партій у муніципальній кампанії 1917 року в окремих регіонах та містах України, Харкові зокрема, дають змогу з'ясувати розстановку основних політичних сил в цей період.

Вивчення подій 1917 року на Україні, в тому числі в Харкові, почалося вже в 20-ті роки. Переважно це були праці та спогади безпосередніх учасників подій. Серед них треба відзначити статті М.Попова і С.Буздаліна у "Літописі революції" [4, 19]. Але в них вибори до Харківської міської думи розглядались побіжно, лише в контексті боротьби партії більшовиків за маси в цей період. Значно більше уваги приділив цій проблемі Д. Ерде, який наводить відомості про інші політичні сили міста, крім партії більшовиків, але ставиться до них дуже упереджено [24].

В 30-ті – першій половині 50-х років, все, що стосувалось парламентаризму, муніципальних виборів в дорадянський період, було під ідеологічною забороною, тому і праць, в яких би розглядалась названа проблема, не було. Лише в середині 50-х – на початку 60-х років з'являються збірники документів, в яких, наряду з іншими питаннями, відображалась пропагандистська діяльність більшовиків під час виборів 1917 року [2, 5, 22]. Для монографій, які також з'явились у цей час – В.І. Астахова і Ю.Ю. Кондуфора та Е.І. Мошняги – характерний вищий науковий рівень, ніж в працях попереднього періоду, широка джерельна база, але, як і раніше, характерна ідеологічна упередженість в оцінці всіх, крім більшовицької партії, політичних сил міста [1, 16].

В 60-70-ті роки почався новий період в дослідженні історії політичних партій Росії та України, що позитивно позначилось на ставленні істориків до міжпартійної боротьби під час виборів 1917 р. Так, в колективній праці "Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні", монографії І.І. Мінца "История Великого Октября", а також дослідженнях І.Ф. Кураса, Ю.І. Терещенка з'явились узагальнюючі дані про результати виборів у міські думи по губерніям та повітам, підрахована кількість голосів, поданих за ті чи інші політичні партії [11, 15, 18, 21, 22].

У 80-ті роки історіографія питання поповнилась дослідженнями В.І. Гусева і В.П. Крижанівського, продовжував вивчати проблему І.Ф. Курас [8, 12, 13]. Але дослідження проблеми муніципальних виборів 1917 р., як і раніше, йшло через висвітлення діяльності партії більшовиків. Це наочно демонструють "Очерки истории Харьковской областной партийной организации", які з'явились у цей час [17]. Характер діяльності інших партій визначається лише як антинародний.

Після проголошення незалежності України почався злам у ставленні до підходів і оцінки результатів виборів в Україні. В роботах О.О. Мельника, В.М. Бойка, О.М. Головка ширше висвітлюється діяльність українських політичних партій, стан справ у місцевому самоврядуванні українських губерній Росії і частково у місті Харкові у 1917 р. [3, 6, 14]. Але вибори до Харківської міської думи ще не стали об'єктом історичних досліджень.

Серед праць закордонних дослідників привертає увагу робота Т. Гунчака [7]. Він наводить дані про підсумки муніципальних виборів по кількох містах України. Але стосовно Харкова робить, на наш погляд, досить суперечливий висновок, що місто було "винятком серед інших міст України, де із 116 місць українці посіли 54" [7, с.98]. Скоріше за все, дослідник вважає українцями блок російських та українських есерів та об'єднаної європейської соціалістичної робітничої партії.

Отже, аналіз літератури свідчить, що історіографія питання недостатня, названі дослідження не висчерпують теми, бо праць, безпосередньо присвячених боротьбі політичних сил на міських виборах у Харкові в 1917 році, створено не було. Існуючі роботи, які припадають на радянський період, вимагають переосмислення та неупереджених оцінок, а новітні – досліджують лише боротьбу українських політичних сил та внесок Харківського міського самоврядування в справу підготовки і проведення муніципальних виборів. У даній статті зроблена спроба проаналізувати політичні сили Харкова під час муніципальної кампанії 1917 року.

Після лютневої революції у Харкові діяли як загальноросійські, так і національні партії, які почали активно боротися за вплив на населення міста. Особливої гостроти політична боротьба набула під час проведення виборів до Харківської міської думи.

15 квітня 1917 р. Тимчасовий Уряд видав закон про проведення виборів гласних міських дум на підставі загального, рівного, прямого і таємного голосування [27, с. 322–328]. 24 квітня була скликана приватна нарада гласних. На підставі висновків цієї наради Дума 26 квітня ухвалила: всю справу підготовки виборів до Міської думи доручити спеціально обраному комітету до складу якого увійшли: міський голова, одна особа від Міської управи, від старої цензової Думи – дві особи, від соціалістичного блоку – шість осіб. Крім того, комітет увів до свого складу з правом вирішального голосу фахівця із статистики та юриста. Згідно з рішенням комітету місто поділялось на 32 дільниці, у кожній створювалось бюро по виборам. Очолювало діяльність дільничних бюро Центральне Бюро, завідувачем якого був обраний О.Ю. Вегнер.

У Харкові було висунуто 13 списків із 667 кандидатів [9, с.45–47]. Разом із партійними, з'явилися і такі списки як “Союз квартиронаймачів”, “Союз поштово-телеграфних службовців”. Це свідчило, що демократизація життя після Лютневої революції призвела до піднесення активності не тільки політичних партій, але й різних верств міського населення. Прізвищ кандидатів у таких позапартійних списках було небагато, а в Думу потрапили тільки двоє. Таким чином, не вони визначали політичне обличчя міста. Нами, на аналізі опублікованих даних в газетах “Рідне слово”, “Южный край”, “Доклада Центрального Бюро по городским выборам”, та архівних джерел складена таблиця, яка відображає підготовку і результати виборів до Харківської міської думи [9, с.47–48; 33, 15 липня; 37, 12 липня, 13 липня; 38, ф. 1115, оп.1, спр.46, арк. 69 зв.]:

№ по списку	Назва партії, блоку, об'єднання	Кількість кандидатів	Скільки подано		Кількість гласних
			голосів	%	
1	Партія Народної свободи	116	10942	13,5	16
2	Об'єднаний соціал-демократичний список	98	9345	11,6	13
3	РСДРП(б)	112	7521	9,3	11
4	Харківська організація УСДРП	65	1447	1,8	2
5	“Земля и Воля”	112	37548	46,4	54
6	Союз квартиронаймачів	54	954	1,2	1
7	Український демократичний блок	44	1045	1,3	2
8	Єврейська соціал-демократична партія “Поалей-Ціон”	10	438	0,5	1
9	Союз поштово-телеграфних службовців	3	423	0,5	1
10	Трудова народно-соціалістична партія	39	5633	6,9	8
11	“Адаш Ізраель” ортодоксальні євреї	5	955	1,2	1
12	Об'єднаний єврейський список	22	3630	4,5	5
13	Польські громадські організації	7	989	1,2	1
Разом:		687	80870		116

Переміг на муніципальних виборах у Харкові список №5 “Земля и Воля”, який отримав переважну кількість голосів виборців: 37548 із 80870, що становило 46,4%. Це був блок, до якого, крім російських есерів, увійшли ще дві партії, які представляли українську та єврейську частини міського населення: українські есери та об’єднана єврейська соціалістична партія. Їм вдалося поєднати загальнодемократичні та національні вимоги партійних програм з поточними муніципальними завданнями міського самоврядування. Серед найпопулярніших діячів списку можна назвати Л.Б.Голубовського, Ю. М. Іваницького, В. О. Кареліна.

На наш погляд, з усіх загальноросійських партій соціалісти-революціонери були найбільш чіткими і послідовними у своїй політиці з національного питання. Так, на III з’їзді (травень 1917 р.) вони висловились за “форму федеративної демократичної республіки для Росії з територіальною автономією в межах етнографічного розселення народностей із забезпеченням прав національних меншостей із змішаним населенням...” [20, с.144]. Харківські есери, враховуючи вказану резолюцію, а також місцеві особливості, зазначали, що вони будуть “сприяти здійсненню національно-територіальної автономії України з повним забезпеченням прав усіх національних меншостей”; “... ми вважаємо необхідним свою діяльність у міському самоврядуванні спрямувати на вирішення потреб всіх частин харківського населення шляхом справедливого вирішення національних питань... Ми вважаємо, що зараз національне питання найбільш справедливо може бути вирішено у формі вільної федерації і автономії націй”, – зазначали вони вже трохи пізніше у своїй декларації на першому засіданні новообраної Думи [40, ф. 19, оп.1, спр. 362, а.602].

Партія українських есерів на червневій конференції ухвалила резолюцію, в якій зазначалось: в питанні здобуття національно-територіальної автономії України “Українська партія соціалістів-революціонерів повинна увійти у блок з УСДРП та порозумітися з соціалістичними партіями на Україні, щоб вони не йшли всупереч національним домаганням УПСР” (25, 3 липня). Таким чином, програмні зобов’язання російських есерів повністю влаштовували українських колег. Тому і харківські українські есери керувались в своїй діяльності резолюціями червневої конференції. Приєднуючись до декларації фракції есерів в Думі вони зазначали: “Поділяючи погляди, які висловлені у декларації фракції соціалістів-революціонерів, відносно основних моментів сучасного політичного стану, ... розуміння завдань муніципальної роботи, а також погоджуючись з основними твердженнями в національному питанні, ми українські соціалісти-революціонери, високо ставлячи ту єдність, яка панує зараз між різними національними групами фракції, знайшли для себе можливим ... виступити разом із своїми товарищами з однією декларацією...” [40, ф.19, оп.1, спр.362, а.599].

Представники об’єднаної єврейської соціалістичної партії також повністю приєдналися до цієї декларації.

У вищезгаданій резолюції червневої конференції партії українських есерів йшлося також про можливість блоку з УСДРП. В Києві 13 червня між УСДРП і УПСР була досягнута попередня домовленість про спільний виступ на виборах, але остаточно це питання було вирішено лише 30 червня (35, 10 липня). В Києві та інших містах України був утворений український соціалістичний блок. Отже, головна особливість політичної боротьби у Харкові полягала в тому, що такого блоку створено не було і українські есери пішли на блок з російськими колегами. Інструктор Української Центральної Ради у доповіді про вибори в Харківську міську думу від 26 серпня цей факт пояснював так: “...брак почуття сили з боку останніх (есерів) – в веденні боротьби з іншими списками...” [38, ф. 1115, оп.1, спр.46, арк.68]. На наш погляд, місцеві харківські діячі УПСР реалістично оцінювали ситуацію у губернському центрі.

Всі три партійні організації міста, які увійшли до блоку “Земля і Воля”, з червня почали видавати у Харкові передвиборчий листок під такою назвою, проводили активну передвиборчу агітацію, запрошували напередодні виборів видатних революціонерів-промовців на мітингах. Так, до Харкова завітала відома революційна діячка К. Брешко – Брешковська.

На першому засіданні нового складу думи приєдналися до цього блоку “демократія мусульманської колонії” міста Харкова та представники латишських соціалістів-революціонерів міста [40, ф. 19, оп. 1, спр. 362, арк. 605–606].

Це вказувало, по-перше, що програма есерів влаштовувала національні меншини міста, по-друге – зміцнювало сам блок, надавало йому авторитету серед мешканців міста.

На другому місці по кількості гласних у новій думі був список №1, який репрезентував партію “Народної свободи” – кадетів. За соціальним складом це була партія лікарів, службовців, військових, професорів, інженерів, адвокатів. Список очолював М.М. Ковалевський. 12 березня 1917 року в Харкові відбулися перші, після Лютневої революції, загальні збори членів партії [39, ф. 268, оп. 1, арк. 1–2], на яких були заслухані доповіді, обрані члени комітету, організовано комісії. З перших днів члени партії розгорнули активну роботу в місті і губернії з підготовки до Установчих Зборів. Вибори до міської думи розглядались ними як підготовка до останніх. Запрошували агітаторів, відкривали склади політичної літератури при міському комітеті партії, запрошували відомих політичних діячів на так звані “політичні вечори” [39, оп. 268, оп. 1, спр. 1, арк. 1, 5, 7]. Кадети підтримували дуже тісний зв’язок із своїм центральним комітетом, виконуючи всі його директиви. Представники партії Народної свободи пропагували ідеї “класового миру і гармонії” на ґрунті “творчої роботи в муніципалітетах”, вважаючи завданням муніципального самоврядування задоволення, узгодження і примирення інтересів “різних верств і груп населення...” [32, 21–22 червня]. Вони виступали за продовження першої світової війни і підтримували всі економічні і політичні заходи Тимчасового уряду.

На третьому місці за кількістю поданих голосів опинився “Об’єднаний соціал-демократичний список” №2, в якому провідну роль відігравала РСДРП(м). До нього потрапили діячі, які користувалися авторитетом не тільки серед робітників, але й серед широких кіл Харкова – О.А. Піддубний, І.І. Светлов, Я.Л. Рубінштейн. “В міську думу, – зазначали меншовики, – представники робітничого класу йдуть для того, щоб створити умови, необхідні робітничому класу в його боротьбі проти самого фундаменту капіталістичного ладу, в його боротьбі за соціалізм, за створення такого ладу, коли всі знаряддя виробництва будуть знаходитись в руках всього суспільства” (31, 8). 16 травня в газеті “Соціал-демократ” харківські меншовики опублікували “Проект муніципальної програми”. А вже 27 травня на зборах розглядались питання про затвердження цієї платформи та запитання про блоки на наступних виборах. На початку червня муніципальна платформа була обговорена на загальноміській конференції Харківської організації РСДРП(м) [36, 4 червня].

До блоку з харківськими меншовиками увійшла харківська організація “Бунду”, яка у своїй декларації зазначала, що “тільки в лавах соціал-демократії єврейський пролетаріат зможе вирішити національне питання...” (маючи на увазі національно-культурну автономію для всіх національних меншин) [40, ф. 19, оп. 1, спр. 362, арк. 596–597]. Підтримали цю виборчу платформу і представники польської партії соціалістичного спрямування “Єднання” (“Единение”). Головний мотив – необхідність єдності всіх соціал-демократичних сил країни.

Третє місце меншовицького списку на виборах можна пояснити кількома причинами. По-перше, під час війни тонкий прошарок так званої “робітничої аристократії”,

на який вони традиційно спирались, зменшився. По-друге, харківські меншовики не- певно висловлювались з українського національного питання. По-третє, меншовики Харкова розкололись на правих і лівих (останні в міській організації становили більшість). Це призвело до того, що навіть в такому зросійщеному місті, як Харків, вони втратили частину робітничого класу. Він пішов за українською соціал-демокра- тією та більшовиками.

Відносно велику кількість голосів отримав список №3 РСДРП(б). За цим спис- ком до міської думи було обрано лише на дві особи менше, ніж, приміром, за списком №2. Лідирували у більшовиків М.К. Муранов, О.М. Іванов, О.В. Ємельянов.

Четверте місце РСДРП(б) можна пояснити тим, що місцеві більшовики приділили велику увагу підготовці до муніципальних виборів. 25 травня на загальних зборах орган- ізації була прийнята резолюція про виставлення окремого списку на муніципальних виборах [5, с.55–57]. Перша загальноміська партійна конференція 30 травня 1917 р. одногосно затвердила муніципальну платформу, розроблену на основі надрукованих 7 і 9 травня в газеті “Правда” “Основних положень муніципальної платформу РСДРП(б)”, обговорила технічну підготовку виборів. Її рішенням районні комітети зобов’язувались у п’ятиденний строк утворити муніципальні комісії, представники яких в свою чергу, утворювали центральне муніципальне бюро для практичного керівництва виборами. Крім того, була обрана фінансова та агітаційна комісії [2, с.60, 68–74].

Особливу увагу приділяли харківські більшовики підбору кандидатів. Їх було висунуто 112, стільки ж скільки у списку №5. Організація проводила мітинги, збори, роз’яснювала принципову відміну своєї платформи від інших, навіть запровадили за образним висловом газети “Южный край”, так звану “квартирну агітацію”, коли “... агітатори заходять до квартир і переконують голосувати за список №3 [37, 4 липня].

Комітет РСДРП(б) рішуче відкидав пропозиції про блок з іншими соціал-демок- ратичними організаціями міста, приміром з українськими соціал-демократами. Ці всі заходи забезпечили більшовикам пристойні результати.

Таким чином, чотири списки – 1,2,3,5 – провели до міської думи найбільшу кількість гласних. 94 особи (81%), решта – дев’ять списків (партійні, блокові, поза- партійні) провели лише 22 особи (19%).

Заслуговує на увагу доля списку №10, який репрезентував загальноросійську народно-соціалістичну партію (НСП) і включав професорів, інженерів, агрономів, лікарів. “Южный край” відзначав, що тут багато міських та земських діячів з досві- дом муніципальної роботи, “... ці особи зможуть добре вести міське господарство”. Найбільш відомими були М.О. Ширяєв, О. Ю. Вегнер, М. М. Познанський та інші (37, 7 липня). Але до міської думи потрапили тільки 8 осіб. Такий провал, на наш погляд, пов’язаний з тим, що партійна організація народних соціалістів не встигла зформуватись: установчий з’їзд партії, на якому об’єдналися ПНС з трудовою гру- пою, відбувся лише в червні 1917 р. І хоча напередодні виборів проводились збори, робились доповіді, на яких делегати з’їзду від харківської організації розповідали про сам з’їзд, партійну програму, муніципальну платформу партії – результати були маловтішними – 6,9% від загальної кількості поданих голосів. До того ж вважаємо, цей список і міг асоціюватися у жителів міста із старою цензовою думою.

Що представляли собою інші списки? Так, крім українських есерів, які увійшли до блоку “Земля і Воля”, у Харкові українців репрезентували списки №4 – Харківська організація УСДРП і №7 – Український демократичний блок.

Організація українських соціал-демократів міста висунула 65 кандидатів. Голов- ним чином це були робітники та інтелігенція. На квітневій конференції партії у Києві, поміж інших, була прийнята резолюція про об’єднання з РСДРП, в якій зазначалося,

що основою об'єднання мусить бути визнання об'єднаною російською соціал-демократичною партією принципів "...нашої національної програми і принципу національних організацій"; в резолюції про блоки під час майбутніх виборів до Російських Установчих Зборів не виключалася можливість підтримати, коли немає кандидатури соціал-демократів, ті соціалістичні партії і групи, які поруч із загальнодемократичними вимогами, визнають національну програму і тактику УСДРП (35, 7 квітня). Таким чином, ми бачимо, що хоча спеціальних резолюцій по муніципальним виборам в цей час не могло бути, вищеназвані резолюції визначали потенційних союзників і на виборах до органів міського самоврядування.

18 травня відбулися загальні збори українських соціал-демократів міста. Серед інших було спеціально розглянуто питання про вибори до міської думи. Після дебатов переважна більшість визнала принципову необхідність блоків з "руськими соціал-демократами, Бундом і польським об'єднанням, але тільки у тому випадку, коли питання національного розвитку українського народу розроблятиметься більш докладно, у повній згоді з вимогами української соціал-демократії" [36, 27 травня].

Українські соціал-демократи Харкова теж приділяли належну увагу агітації. Вони влаштовували загальні збори, Бюро Харківського комітету УСДРП почало видавати газету "Виборчий листок". Намагаючись порозумітися з іншими соціал-демократами міста, зазначали, що приєднуючись до програми російських соціал-демократів, вони висловлюють свої доповнення до неї: "щоб в міських установах мовою діловодства і зносин з українською людністю була українська мова, щоб усі офіційні оповістки, заяви, відозви від міського самоврядування друкувались на 2-х мовах, викладання української мови у школах, щоб міське самоврядування допомагало капіталами українським культурним організаціям, щоб Харків належав до автономного союзу українських міст". Також вони зазначали, що соціал-демократія міста повинна виставити свою національну програму, а не обмежуватись "платонічним самовизначенням націй" [26, 27 травня].

Треба відзначити, що російські та українські соціал-демократи міста підтримували зв'язки. Після того, як у Харкові було припинено видання партійного органу українських соціал-демократів "Робітник", газета харківських меншовиків "Соціал-демократ" регулярно друкувала повідомлення з партійного життя українських колег.

Але блоку з меншовиками міста не відбулось. Не склався блок і з більшовиками через непримиренність останніх. Пояснювати російським соціал-демократам, що Харків – частина України виявилось справою марною. І кінець-кінцем, філія УСДРП заявила, що піде на вибори самостійно [35, 1 червня].

Український демократичний блок, який представлений списком №7, був створений за ініціативою Української Губернської Ради. Сюди входила міська українська інтелігенція ліберального спрямування. Було висунуто 44 кандидати. Як іронізувала газета "Южный край", при формуванні блоку "партійність не наводилась, вимагався лише демократизм... Епітет "демократичний" блок такий же сумнівний, як і партія "Народної свободи" [37, 2 липня].

У Харкові українські ліберали ще у березні у відповідь на пропозицію створити організаційний комітет, який би об'єднав всі українські організації міста, почули, що українська соціал-демократія "не хоче йти за невеликою купкою буржуїв" [36, 22 березня]. Більш того, наприкінці квітня Харківська організація УСДРП за порадою ЦК вирішила бойкотувати ліберальну газету "Рідне слово", звинувачуючи її у боротьбі з соціалізмом" [35, 3 травня].

Дуже непримиренно ставились до Українського демократичного блоку Харкова і місцеві есери. Так, напередодні виборів Харківська організація УПСР підписала

спільну з російськими есерами та об'єднаною єврейською соціалістичною робітничою партією заяву. В ній зазначалось: "... передусім у нас стоїть визвольна економічна боротьба, нам не треба такої України, де будуть класи пануючих і пригноблени, тому ми не йдемо вкупі з українськими напівбуржуазними блоками... [30, 4 липня]. В ході кампанії з'ясувалось, що ярлик "буржуазності", нацеплений на цей блок, негативно вплинув на підсумки виборів. Результати і для Харківської організації УСДРП і для Українського демократичного блоку виявились невтішними. Їм вдалося провести лише по двоє гласних до міської думи. Від українських соціал-демократів пройшли Н.М. Лобода та С.П. Тимошенко, а від демократичного блоку – Е.Н. Сердюк та Г.М. Хоткевич. УСДРП і УПСР були надто захоплені революційною фразою і намагались довести свою ідейну чистоту і класову солідарність, тому і не об'єднали свої зусилля з іншими несоціалістичними українськими силами міста.

Від єврейського населення Харкова було висунуто декілька списків. Дві партії – Бунд та об'єднана єврейська соціалістична робітничка – партія входили у згадані раніше блоки з російськими партіями. Крім них, у місті було ще три єврейські списки. Кандидати від списку №8 "Поалей-Ціон" і №11 "Ортодоксальні євреї" широким колом міста були малознайомі. За цими списками пройшли по одній особі. Ще одна частина єврейського населення створила Харківський Тимчасовий Комітет громадських організацій та установ, який і висунув список №12. Переважно це була частина єврейської інтелігенції. Представники комітету визнавали, що окремий список потрібен, щоб вирішити специфічні єврейські домагання, пов'язані з національною культурою, побутом та економічним життям єврейського населення міста (28, №1). У списку було 22 особи: лікарі, торговці, інтелігенція. Робітників не було. Список отримав 4,5% голосів виборців.

Польська частина населення міста, яка зросла за роки першої світової війни, склала список №13 "Польських громадських організацій". В заяві гласного Я.М. Піотровського було підкреслено, що більшість поляків, які проживають у Харкові "елемент тимчасовий", тому вважають для себе недоречним втручатися в будівництво нового життя і нав'язувати свої ідеї. Але вони будуть всебічно сприяти міському благоустрою у злагоді з принципами нового устрою життя країни [40, ф.19, оп.1, спр.362, арк.609].

Отже, найбільшою підтримкою міського населення Харкова на муніципальних виборах користувалися партії есерів, Народної свободи та соціал-демократичного напрямку. І це було не випадково. Перемога есерівського списку віддзеркалювала співвідношення різних верств міського населення Харкова влітку 1917 р., більшість якого якраз і становили дрібнобуржуазні верстви. А ця партія найбільш влучно відбивала їх сподівання і надії на нове життя. Друге місце на виборах, яке отримав список партії Народної свободи, показав, що сили лібералів у місті значні і вплив цієї партії у Харкові влітку 1917 р. був досить сильним. Третє місце, яке зайняв список соціал-демократичних організацій меншовицького напрямку, можна розцінити як їх поразку; вважалось, що вони мають міцну підтримку у робітничому середовищі міста. Але виявилось, що їх авторитет почав падати. Результати виборів для організації більшовиків міста можна розцінювати як посилення їхнього впливу (в порівнянні з меншовиками) в місті влітку 1917 р. Це відбулось за рахунок згуртованості і боєздатності їхньої організації. В цей час вони намагались поширити свій вплив в профспілках, боролися за Ради, ставили свої умови об'єднання і не йшли ні на які поступки.

Якщо порівняти підсумки виборів до Харківської міської думи із розстановкою сил в Тимчасовому Уряді, то можна побачити, що вони відповідають загальній картині влади. Літо 1917 року – це час влади Тимчасового Уряду першого і другого коаліційного складу, до якого входили представники буржуазії і соціалістичних партій.

Результати виборів дають змогу зробити висновок, що завдяки демократизації

суспільства, до міського самоврядування прийшли люди, які раніше ніколи не могли б потрапити до цензової думи: робітники, лікарі, службовці, журналісти. Приклад харківських виборів доводить демократичний і народний характер революційних процесів, які відбувались влітку у країні.

Більшість політичних партій, які взяли участь у муніципальній кампанії та їх діячів, не мали досвіду діяльності в умовах вільного політичного життя. Це були перші в історії країни демократичні вибори на підставі загального виборчого права. Підготовка до них та проведення виявились важливою школою політичної боротьби. А підсумки дають змогу з'ясувати настрій населення Харкова навесні і влітку 1917 р. Вони показали, на яку підтримку могла розраховувати та чи інша партія у місті в подальшій політичній боротьбі, наступних виборах до Загальноросійських Установчих Зборів.

Література:

1. Астахов В., Кондуфор Ю. Пролетариат Харькова в борьбе за победу Октября. Х., 1957.
2. Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март-ноябрь 1917 г.): Сб. документов и материалов. К., 1957.
3. Бойко В.М. Участь українських політичних партій у муніципальній кампанії 1917 року//Укр. істор. журн.—1997.—№5.—с.25—40.
4. Буздалин С. Октябрьская революция в Харькове//Літопис революції.—1922.—№1.—с.35—38.
5. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февр.—1917-апр. 1918 г.: Сб. документов и материалов: В 3-х т. К., 1957. Т.2
6. Головки О.М. Харківське міське самоврядування у 1893—1917 роках. Автореферат.... к. і. н. Х., 1997.
7. Гунчак Т. Україна: Перша половина XX ст.: Нариси політичної історії. К., 1993.
8. Гусев В. И., Крижановский В.П. В борьбе за осуществление ленинской тактики. Большевики Украины в массовых избирательных кампаниях 1917 н. К., 1987.
9. Доклад Центрального Бюро по городским выборам//Известия Харьковской городской думы.—1917.—№4,5.
10. Кропивський С.М., Рубач М.А., Супруненко И.И. Победа Советской власти на Украине. М., 1967.
11. Курас І.Ф. Більшовики України на виборах до органів місцевого самоврядування у 1917 році//Комуністична партія в боротьбі за здійснення ленінського плану соціалістичної революції на Україні. К., 1967.—с.26-33.
12. Курас І.Ф. Боротьба більшовиків України за зміцнення союзу сил соціалістичної революції і національно-визвольного руху (березень-жовтень 1917 р.//Укр. іст. журн.—1976.—№12.—с. 26—44.
13. Курас И.Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. К., 1976.
14. Мельник О.О. Ставлення українських політичних партій до Всеросійських Українських Установчих зборів (березень 1917—квітень 1918 рр.). Автореферат.... к. і. н. К., 1995.
15. Минц И.И. История Великого Октября. В 3-х т. М., 1967—1973. Т.2.
16. Мошняга Е.І. Більшовики Харкова в Жовтневій революції (лютий 1917—лютий 1918 рр.). Х., 1959.
17. Очерки истории Харьковской областной партийной организации. Х., 1980.

18. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. Т. 1–2. К., 1967, т.2.
19. Попов Н. Очерки революционных событий в Харькове//Літопис революції.—1922. №1.— с.16–34.
20. Программы политических партий России. Конец XIX–XX вв. М., 1995.
21. Терещенко Ю.І. Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції. К., 1974.
22. Політичні партії на виборах до міських дум України в 1917 році./Укр. іст. журн.—1970.—№11.— с.48–53.
23. Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции. Сб. документов и материалов. Февраль 1917– апрель 1918 гг. Х., 1957.
24. Эрдэ Д. Годы бури и натиска. Кн. 1.: На Левобережье: 1917. Х., 1923.
25. Боротьба. 1917.
26. Выборчий листок. 1917.
27. Городское дело. 1917.
28. Еврейское слово. 1917.
29. Земля и Воля. 1917.
30. Земля и Воля. Предвыборный листок. 1917.
31. Известия Юга. 1917.
32. Народная свобода. 1917.
33. Рідне слово. 1917.
34. Робітник. 1917.
35. Робітнича газета. 1917.
36. Социал-демократ. 1917.
37. Южный край. 1917.
38. Центральний Державний архів вищих органів влади України (ЦДАВОВ України).
39. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАВОВ України).
40. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Боротьба політичних сил за Чорноморський флот в 1917—1918 роках: історіографія проблеми.

Складність питань, пов'язаних з розподілом кораблів та інфраструктури Чорноморського флоту між Росією, Україною та Грузією в кінці ХХ століття, актуалізували проблему вивчення подій на флоті в роки української національно-демократичної революції. Станом на кінець 1998 року маємо ряд наукових публікацій, в котрих історія Чорноморського флоту на протязі 1917—1918 років викладена на основі неупередженого деідеологізованого аналізу, залучення нових архівних джерел [1].

Слід відзначити і внесок зарубіжних істориків, цінність праць яких полягає насамперед у використанні ряду документів, невідомих або недоступних вітчизняним вченим [2].

Навіть побіжний огляд вказаних праць добре показує строкатість, інколи протилежність висновків та доказів, лакуни в деяких важливих сюжетах діяльності Чорноморського флоту та політичної атмосфери серед команд кораблів на протязі 1917—1918 років. Вважаємо необхідним зробити критичний аналіз новітньої літератури з вищевказаної теми, уточнивши позиції щодо перебігу подій, пов'язаних з політичною орієнтацією особового складу флоту та його керівництва, дати рекомендації з подальшого вивчення проблеми. На наш погляд, найбільш дискусійним сьогодні продовжує залишатися питання стосовно впливу на флот партійних угруповань та урядових сил, що претендували на контроль над ним, конкретних результатів їхньої активності. Як відомо, доля Чорноморського флоту – важливої військово-оперативної одиниці вирішувалася в атмосфері гострої конкуренції не лише внутрішніх, але й зовнішніх факторів, тому відтворити адекватну часові картину боротьби за корабельні екіпажі надзвичайно складно. Протиріччя між авторами починаються вже навіть відносно кількості моряків – українців Чорноморського флоту: більшість авторів вважають, що вони складали десь 65% особового складу [3], інші – подають більшу цифру – 75% [4] і навіть 80% [5].

Відомо, що навіть на переговорах у Бресті в січні – лютому 1918 року делегація Української Центральної Ради відмовилась від включення до складу УНР Кримського півострова. Хоча представники Німеччини переконували їх, що цього робити не можна, насамперед через присутність в Севастополі досить сильного флоту, але свого рішення голова Ради народних міністрів УНР В.О. Голубович не змінив. Незважаючи на цей факт, І. Торбаков запевняє читачів, що за Четвертим універсалом по складу України включалися повіти Таврійської губернії та місто Севастополь [6]. Очевидна помилка, адже текст Універсалу добре відомий, і в ньому взагалі відсутні якісь вказівки про кордони України. Звичайно, розрахунок Центральної Ради на початку 1918 р. відрізнявся від планів, скажімо, листопада 1917-го. Адже восени 1917 р. лідери Центральної Ради не втратили надії на те, що в майбутній федеративній Росії питання належності Криму вирішуватимуться колективно. А на початку 1918 р. УНР і Туреччина підготували (на 4 березня 1918 року) підписання протоколу про створення на території Криму самостійної мусульманської держави. Втручання Німеччини не дозволило реалізувати цей план. Крім того, хоча в жовтні 1917 р. представники емігрантської організації “молодих татар”, пов'язаної з пантюркізмом, і створили Кримську демократичну республіку, але її знищили більшовики.

Вірно зазначав ще в 1935 році С. Шрамченко: морським міністром УНР було призначено Д. Антоновича тому, що він любив широчінь Дніпра і катання на човні. Крім того, 14 січня 1918 року Центральна Рада прийняла “Тимчасовий закон про фльо-

ту УНР", за яким служба в ньому могла бути лише по контракту, а не методом призову. Оголошене 13 березня, це рішення прискорило масову самодемобілізацію моряків [7].

Настрій моряків-чорноморців восени 1917 року описано в статті В. Сергійчука. Як він вважає, до кінця жовтня 1917 року значна частина команд, незважаючи на агітацію більшовиків та анархістів, не тільки підтримувала Центральну Раду, але й виявляла бажання захистити її. Саме з цієї причини командування флоту звернулося 29 жовтня до Києва з проханням про призначення комісара Чорноморського флоту від України. В грудні екіпажі лінкору "Воля" та крейсера "Пам'ять Меркурія" гостро засудили ультиматум Раднаркому Центральній Раді та неправомочність з'їзду Рад у Харкові [8]. Треба додати, що цю позицію моряки виявили і на організованому більшовиками. І Всеросійському морському з'їзді, хоча в дещо більш стриманій формі. З трьох делегатів, які голосували проти довір'я Раднаркому, один був з мінної школи Чорноморського флоту, а з 28 тих, що втрималися, 17 теж являлися чорноморцями.

Цю точку зору підтримує Б. Якимович висновком про те, що "в листопаді 1917 р. більше ніж на половині кораблів Чорноморського флоту майоріли українські хоругви" [9].

На наш погляд, такий висновок не відповідає дійсності, бо восени 1917 року вплив українського національного уряду в Києві та створених у Севастополі українських громад (маються на увазі насамперед військовий клуб імені І. Сірка, Рада української Чорноморської громади на чолі з В. Лашенком, Чорноморський український комітет) суттєво послабився.

Натомість зросла популярність більшовицьких лозунгів, і недаремно на виборах до Всеросійських Установчих зборів 20% моряків віддали свої голоси саме більшовикам. Нагадаємо, що в масштабі всієї України вони одержали голосів виборців вдвоє менше [10].

Що стосується позиції команди українізованого крейсера "Пам'ять Меркурія", то 8 січня 1918 року вона разом з екіпажами лінкорів "Ростислав", "Сіноп", крейсера "Алмаз", есмінця "Завидний" (першим на Чорноморському флоті підняв 1 жовтня 1917 року український прапор) прийняла резолюцію протесту проти влади Генерального секретаріату та Центральної Ради [11]. Більше того, через тиждень після цього моряки крейсера оголосили нейтралітет, не підтримавши боротьбу гайдамацького куреня в Одесі з більшовиками [12]. Надіслана з Севастополя до Києва 29 січня радіограма з крейсера про готовність грудьми оборонити Центральну Раду виявилася вже нікому не потрібною [13].

Деякі сучасні історики продовжують вивчати проблему стосовно виконання П. Болбочаном таємного наказу уряду В.О. Голубовича від 10 квітня 1918 року, згідно з яким українські війська повинні були оволодіти Севастополем. У порівнянні з публікаціями Ю. Липи чи Б. Манкевича істотно нового в це питання не внесено. Більше того, немає ясності до цього часу: під впливом яких саме чинників 29 квітня кораблі Чорноморського флоту підняли українські прапори. Чи це відбулося за сигналом з флагманського лінкору "Георгій Побідоносець" та під наведеними на судна гарматами головного калібру дредноутів "Воля" та "Катерина II", чи тому, що спостерігачі побачили колони піхоти і прийняли їх за частини Запорізького корпусу, а насправді то надходили німецькі війська? Можливо, дійсно командує флотом адмірал М. Саблін, одержавши наказ російської Ради Народних Комісарів від 23 квітня 1918 року про перебазування в Новоросійськ, вирішив краще перейти під владу Центральної Ради [14]? До речі, В. Кравцевич чомусь вважає, що таке розпорядження В. Ленін видав ще в кінці березня 1918 року і послав у Севастополь навіст свого емісара...—Н. Махна [15].

За нашими даними, німецькі війська зайняли Севастополь 1 травня, бо керівники німецького міністерства закордонних справ та верховне командування армії вважали, що флот не повинен перейти в руки більшовицької влади. До того ж кайзер

Вільгельм II з подачі фельдмаршала Е. Людендорфа на той час притримувався думки про перетворення Кримського півострова і частини півдня України в німецький протекторат, де б поселились германські колоністи, котрих лише в Україні налічувалось майже 600 тис. чоловік [16]. А для їхнього захисту Чорноморський флот не завадив би. Саме з цієї причини кораблі, які лишилися в Севастополі під командою контр-адмірала М. Остроградського – Апостола, були оголошені власністю Німеччини. Фактично флот опинився під арештом, і навіть коли в першій половині червня за наказом контр-адмірала В. Ключовського частина суден підняла прапори Української держави, від німецького контролю звільнитися не вдалося [17].

Однак гетьман П.П. Скоропадський доклав значних зусиль, щоб флот належав Україні. Ще в ніч на 30 квітня 1918 року він говорив про необхідність повернення на посаду командуючого Чорноморським флотом адмірала О.В. Колчака [18]. Він, без сумніву, знав про українські корені адмірала: його мати походила з дворян Херсонщини, а офіційна дружина – С. Ф. Колчак–Омірова – з Кам'янець-Подільського. В період, коли О. Колчак командував Чорноморським флотом, вона часто з'являлась в українському вбранні [19].

Як підкреслює В. Біль, прилучити Крим бажали не лише уряди радянської Росії та Української Держави, але претензії на нього висували і деякі впливові кола в Туреччині. Частина татарських діячів у Криму вимагала, щоб верховна влада тут належала турецькому вельможі. Лише під тиском з Берліну в Крим не було відправлено 6-тисячний корпус турецьких солдатів з Одеси. Ситуація ускладнювалась не тільки протиборством за півострів політичних сил, але й строкагістю національного складу. За даними Д. Дорошенка, яких не заперечує австрійський історик, на території Криму тоді проживало 33,2% росіян, 29,8% татар, 13,1% українців, 9,1% німців, 4,8% жителів інших націй [20].

За даними П. Боровського, 19 травня Р. Кюльман наказав майбутньому представнику Німеччини на українсько-російських переговорах графу Й. Берхему ставити питання про належність Криму неясно, щоб посилити протиріччя між партнерами. А якщо необхідно було передати його Україні, попередив він, то треба попередньо взяти від гетьмана якісь зобов'язання на користь Німеччини [16, S. 142].

Хоча 17 червня Німеччина санкціонувала створення в Криму уряду С. (М). Сулькевича (походив з польсько-татарсько-литовської сім'ї), але фактично вся влада тут належала німецькому командуванню. В новому коаліційному уряді С. Сулькевича налічувалось 3 татарина, 2 росіянина, 2 німця, 1 вірменин, але жодного українця.

Залишався існувати татарський парламент – курултай, державною мовою залишалась російська, дозволялись кримсько-татарська і німецька. Насправді, уряд С. Сулькевича був, в основному, прикриттям для фактичного панування німецької військової адміністрації.

Зі статті В. Біля можна довідатись, що після повернення з Новоросійська до Севастополя 8 кораблів командуючим Чорноморським флотом з 25 червня дефакто став німецький віце-адмірал Хопман, який мав намір віддати кораблі після закінчення війни керівникам Росії, хоча на них претендувала і Туреччина. Такі плани не входили в наміри берлінського керівництва, тому з кінця червня командуючим флотом було призначено О. Покровського [20, S.299–300].

Щоб примусити уряд С. Сулькевича згодитись на автономний статус Криму у складі України, гетьман почав економічну блокаду півострова, поставляючи туди продовольство лише для німецьких гарнізонів та австрійської морської піхоти. Але умови об'єднання були вироблені не в Києві, як пише І. Тюрбаков, а в період візиту гетьмана до Берліну. Саме там 15 вересня 1918 р. відбулися попередні переговори і

міністром фінансів Криму В.С. Татіщевим. До жовтня Україні були передані і кораблі Чорноморського флоту, хоча переговори про конкретний рівень кримської автономії, які почалися 5 жовтня, так і не були завершені.

П. Скоропадському було тоді невідомо, що 27 серпня 1918 року державний секретар закордонних справ Німеччини контр-адмірал П. Гінтце підписав таємну угоду з послом Росії А. А. Йоффе, стаття 4-та якої передбачала відмову Німеччини підтримувати силовими методами прагнення України до незалежності у складі Російської держави. Крім того, згідно статті 15-ї, кораблі Чорноморського флоту могли використовуватись німецьким командуванням для патрульної служби, тралення мін і т.п. [21].

Що стосується драми 18–19 червня в бухті Новоросійська, то в ній багато не до кінця вияснених моментів. Неясно, скільки було затоплено кораблів – 9, 10, 11 чи 14, а В. Кравцевич стверджує, що 8 бронекатерів, які належали Чорноморському флоту, вивезли залізницею до Царицина [15, с.126]. Невідомо, які саме підступи агентів Атланти допомогли, в унісон з бажанням Раднаркому Росії, затопити частину ескадри [9, с.153]. Дещо загадковою виглядає в історичних працях роль командира есмінця “Керч” В.А. Кукеля, що керував знищенням кораблів. Чому він спочатку не згодився виконати прохання голови судового комітету лінкору “Воля” М.П. Глазю про знищення корабля [22]? Навіть спосіб затоплення суден історики описують за різним сценарієм. Необхідні пошуки нових документів, особливо в архівах Москви та Санкт-Петербурга, висвітлення динаміки життя та діяльності флоту, політичних сил на кораблях та берегових частинах, щоб остаточно з’ясувати, чому саме так, а не інакше, складалася доля флоту. Це необхідно не лише в пошуках історичної правди, але й для врахування повчальних уроків минулого для сучасних поколінь.

Література:

1. Кравцевич В. Украинский державный флот. Очерки.—К., 1992; Королев В.И. Черноморская трагедия: Черноморский флот в политическом водовороте 1917—1918 гг.—Симферополь, 1994; Torbakov I. B. Russian – Ukrainian Relations 1917—1918: A conflict over Crimea and the Black Sea Fleet//Nationalities Papers (New York), 1996, Vol.24, N4, P.679—689.
2. Yakymowich B. The Ukrainian Navy in 1917–1920//The Ukrainian review (London), 1993, Vol. XL, N2, P.42–52; Bihl W. Österreich–Ungarn und die Krim 1918//Archiv für österreichische Geschichte (Wien), 1986, Bd.125, S.282–296; Duke D.F. Ukraine, Russia and the Question of Crimea//Nationalities Papers (New York), 1995, Vol.23, N2, P.258–269; Golczewski F. Deutschland und Ukraine – Politik 1918–1926//Nationalities Papers, 1997, Vol. N2, P.285–299 etc.).
3. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державу.—Львів, 1997, с.29.
4. Абліцов В. Першим український прапор підняв міноносець “Завидний” // Голос України (К.), 1997, 17 травня, с.12.
5. Хоменко В. А самостоятельность УНР была так близко // Зеркало недели (К.), 1998, 17 января, с.11.
6. Торбаков И. Крым и Черноморский флот // Независимая газета (Москва), 1992, 9 апреля, с.6.
7. Шрамченко С. Закон про державну українську флоту та його виконавці // Військо України (К.), 1995, №4, с. 29–30.
8. Сергійчук В. Східна діаспора в боротьбі за українську державність // Самостійна Україна (Чікаго), 1993, ч.1, с.23–25.
9. Якимович Б. Збройні Сили України: Нарис історії.— Львів, 1996, с.150.

10. Корольов В.І. Діяльність політичних партій у Криму і Північній Таврії 1899–1919 рр. Автореф. дис. докт. істор. наук.–К., 1996, с.34.
11. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине февраль 1917 – апрель 1918. Сборник документов и материалов в трех томах. Т.3. декабрь 1917–апрель 1918.–К., 1957, с.134–136.
12. Янчук О. Український військовий рух на Одещині у 1918 році // Українське слово (К), 1998, 13 серпня, с.12.
13. Виступ доктора історичних наук В. Сергійчука по українському радіо 30 грудня 1997 року.
14. Дмитрієнко М., Табачник Д. Чи накаже Ельцин топити флот? // Голос України, 1992, 5 лютого, с.12.
15. Кравцевич В. Украинский державный флот. Очерки.—К., 1992, с.121.
16. Borowsky P/Deutsche Ukrainepolitik 1918 unter besonderer Berücksichtigung der Wirtschaftsfragen/—Lübek; Hamburg, 1970, s.141–142.
17. Загоронюк Л., Проданюк Ф. Павло Скоропадський: “Я вірю, що Україна нарешті буде вільною!”//Військо України (К.), 1998, №5–6, с.37.
18. Hornykewicz Th. Ereignisse in der Ukraine 1914–1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe. Bd. III.—Philadelfia, 1967, s.10.
19. Семененко В.І. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917–1922).—Харків, 1995, с.106.
20. Bihl W. Österreich – Ungarn und die Krim 1918 // Archiv für österreichische Geschichte (Wien). 1986, Bd.125, S.295–297.
21. Europäische Gespräche (Berlin), 1926, VIII, S.149–153.
22. Багров В. Н., Морозов Ю. В., Семин Г. И. “Приказываю самым срочным порядком...” – Москва, 1991, с.91.

Причини та наслідки політичних криз гетьманського уряду П. Скоропадського

В революційно-соціалістичному чи національно-демократичному процесі в Україні 1917 та наступних років основним було запитання про владу, державу й державність. Гострота і глибина суперечностей щодо політичного ідеалу досить конкретно проявились в період гетьманату П. Скоропадського – 29 квітня – 14 грудня 1918 року.

Радянська історіографія оцінювала цей політичний режим як монархічний, консервативно-шовіністичний. Такою ж – партійно-класовою була оцінка гетьмана. Поліарні оцінки гетьмана і гетьманату намагається подолати сучасна історіографія [13, с. 79–94]. Об'єктивно, на наш погляд, Павло Скоропадський – український політичний діяч, принаймні, патріот України. Обґрунтуванню такого підходу в суперечливому загальнополітичному контексті визвольних змагань 1917–1920 рр. присвячена ця стаття. Її джерельну базу складають опубліковані документи, колективні праці, монографії, мемуарно-публіцистичні твори, споми́ни Павла Петровича Скоропадського.

Своєрідність політичного моменту полягала в тому, що гетьманат переживав одна за одною кризові ситуації. Умовно можна виділити чотири політичні кризи: I – в середині травня; II – в липні; III – в середині вересня; IV – в кінці жовтня 1918 року.

Зумовлений конкретно-історичними обставинами весни 1918 року, гетьманат України був проголошений 29 квітня. Політичний ідеал гетьмана – Українська суверенна держава, а економічний – приватна власність і свобода підприємництва, соціальні програми в контексті “територіально-державного патріотизму” [16, с. 84]. Це була провідна ланка його “Грамоти до всього українського народу” і “Законів про тимчасовий державний устрій України” [1, с. 18–23; II, с. 131–132; 10, с. 88, 89]. Платформа соціалістичних партій – відновлення УНР, соціалізація землі як втілення національно-державного патріотизму. Саме суперечності між гетьманом та його соціалістичними опонентами щодо ідеології влади зумовили невдачу створення “коаліційного” уряду як першої політичної кризи в середині травня 1918 року.

Які ж, на наш погляд, конкретні мотиви особливої позиції українських соціалістичних партій? 1. Вони не могли змиритися з падінням Центральної Ради і втратою політичної влади. 2. Не погодились зі втратою чинності Конституції УНР як втіленням ідеалів національно-демократичної революції. 3. Як прихильники одноосібного правління, вони не допускали розподілу влади з гетьманом і створення “коаліційного” уряду. 4. Вимагали негайного поділу поміщицької землі, а гетьман не давав гарантій в цьому. 5. Вважали себе єдиними виразниками інтересів українського народу, послідовними провідниками української національної ідеї. Отже, в національних і соціальних питаннях треба було шукати компромісних рішень. Але одні політичні угруповання – за українське, інші – рішуче не хотіли знати ніякого українства [16, с. 97]; одні – за революційний, а інші – за еволюційний поступ держави. В ситуації, коли ще не ратифікували Брестський договір, цілком ймовірним було перетворення України в німецьке генерал-губернаторство.

Зважаючи на ці обставини, зростали труднощі у формуванні та діяльності уряду. Рада міністрів була політично не структурованою. Більшість місць в ній належала кадетам та їх прихильникам [5, с. 82], причому партійність відігравала досить велику роль [18, с. 20]. На підтримку гетьманського уряду публічно висловилися на своєму з'їзді кадети, союз підприємців “Протофіс” та інші організації [5, с. 83, 1, с. 45–46; 7, 56; 18, с. 21]. Соціалісти – активна опозиція уряду – на проведених з'їздах звинувачували його в монархізмі, поміщицько-буржуазній орієнтації, в антиукраїнських діях, а геть-

мана – в недемократичності і навіть реакційності [18, с.49]. З цього приводу вони неодноразово зверталися також до німецького командування [11, с.142; 4, с. 145; 7, с.55]. Саме рівень участі в державній роботі відображав корінне політичне протиріччя в Україні: між гетьманським авторитарним режимом та українською демократією.

З метою координації практичних дій, соціалісти-самостійники, соціалісти-федералісти, трудова партія, інші організації об'єдналися в Український Національно-Державний Союз. Розгорнули революційну агітацію серед селян, переконуючи їх в “буржуазному і неукраїнському” характері політики гетьманату [12, с. 495]. В цьому їм допомагали більшовики [4, с.148; 14, с.99]. Своїх прагматичних цілей домагались російські консервативні партії, монархічні “Союзи” в Україні [7, с.58]. УСДРП намагалася довести, що гетьманський уряд по суті ігнорує селянські інтереси. В прокламаціях Всеукраїнського Революційного Комітету говорилося про порушення гетьманом усіх законів Центральної Ради і, насамперед, з аграрного питання. В той же час землевласники оголосили свій меморандум з цього питання. В Україні знову загострилась політична ситуація у зв'язку з передачею землі поміщикам, розпуском селянських спілок, “каральними експедиціями”, судовими розправами над непокірними, ув'язненням гетьманської адміністрацією визначних діячів колишньої Центральної Ради; новою загрозою встановлення німецького військового режиму [11, с.141–142].

В Україні з кожним місяцем поглиблювалась економічна і суспільно-політична криза. Зупинились підприємства, зростало безробіття. Розгортався робітничий рух: від окремих виступів – до загальноукраїнського страйку залізничників у липні 1918 року [15, с. 82–85; 90, 116, 124, 141]. Всі ці обставини спричинили другу – липневу – політичну кризу. Її характерною особливістю було звинувачення гетьманського уряду в тому, що не тільки земельна власність, а й політична влада перейшла не до українців. Таке жорстке звинувачення пов'язане, на наш погляд, не стільки з національним складом уряду [12, с.492–493], скільки з характером державної політики, з кадровою політикою, стилем роботи міністерств, інших органів управління [17, с. 173–185 та ін.; 11, с.150].

Гетьман уповноважив члена уряду Дм. Дорошенка порозумітися з українськими політичними партіями, запропонувавши одному з їх представників зайняти пост прем'єр-міністра і сформувати новий уряд. Однак політичні партії діяли згідно своїх програмних цілей, які не співпадали з курсом гетьманату.

Логічним наслідком політизації суспільного життя став розкол на початку серпня УНДС, вихід з нього правих груп і перетворення його в Український Національний Союз на чолі з В. Винниченком. Під девізом “За законну владу в Україні” Союз розпочав широку антигетьманську кампанію і створення єдиного національного фронту [1, с.87–92, 95; 2, с.31–34].

Внаслідок антиурядової пропаганди і помилок самого уряду зростала політична напруженість в державі. З метою розрядки уряд П. Скоропадського прийняв у липні–серпні низку законів: про українське громадянство; організацію та управління індустрією і торгівлею; земельну реформу; організацію армії; державного банку України та ін. Всього за п'ять місяців Рада міністрів ухвалила близько 300 законів, які б нормували державне життя [11, с.137]. Однак суть проблемної ситуації полягала в реалізації цих законів, насамперед, про аграрну реформу як корінного питання державної політики. Хоч ця реформа була схвалена урядом, однак не доведена до всіх верств селянства; до практичної реалізації, а цим скористались соціал-демократичні партії у своїй критиці гетьманату і посиленні таким чином революційних настроїв мас.

Криза охопила всі сфери суспільного життя і тепер в її подоланні гетьман розраховував на допомогу Німеччини, здійснивши до неї офіційний візит. Німецький уряд підтвердив свою підтримку самостійній Українській державі; формуванні її армії; міжн-

родному визнанні, а гетьман зобов'язався провести демократичні вибори, сформувати уряд національної злагоди, забезпечити територіальну цілісність своєї держави.

Щоб у важкий для себе час не опинитись в міжнародній ізоляції, гетьманський уряд встановив дипломатичні відносини з 12 країнами і таким чином Україна стала суб'єктом світової політики.

Українські політичні партії, перехопивши ініціативу в свої руки, запропонували нову політичну платформу і новий уряд. Саме з проблемою формування альтернативної існуючій владі була пов'язана третя політична криза гетьманського уряду в середині вересня 1918 року.

Програма соціалістів включала такі основні положення: Україна – гетьманська держава; кабінет міністрів формується Національним Союзом, а Всеукраїнський конгрес делегатів партій обирає Державну Раду. Незважаючи на радикальність політичної платформи, гетьман П. Скоропадський вирішив співпрацювати з цими партіями. Він погодився на реорганізацію кабінету міністрів і дав відповідні доручення. У викладеній В. Винниченком програмі нового кабінету міністрів і закликів до народу наголошувалось на відновленні порядків доби Центральної Ради. Фактично це вело до поглиблення внутрішньополітичної кризи в Українській державі.

В цій напруженій політичній ситуації партія українських хліборобів-демократів на з'їзді в середині жовтня склала програму примирення двох сторін на таких засадах: незалежна Україна на чолі з гетьманом П. Скоропадським; негайне скликання Установчих зборів; формування української армії; радикальна земельна реформа. Однак, в міру зближення цієї партії з Союзом знову згорстилися її суперечності з партією великих землевласників перш за все з проблеми аграрної реформи. І хоч гетьман 22 жовтня проголосив Маніфест до українського народу; видав закон про земельну реформу; 24 – сформував новий кабінет, до якого ввійшли 5 представників Національного Союзу, потім особисто очолив Вищу Земельну Комісію [12, с. 505], але дорожчий час був втрачений, а політична обстановка – дестабілізована.

Поглиблення і внутрішніх, і зовнішніх суперечностей привело в кінці жовтня до четвертої політичної кризи гетьманського уряду П. Скоропадського. Гетьман намагався її подолати шляхом реорганізації свого кабінету на основі угоди з українськими політичними партіями та підтримки німецьким командуванням. Критичність політичного моменту полягала в тому, що партії Українського Національного Союзу розробили план повстання проти гетьмана, а німецьке командування підготувало наказ про вивід військ з України.

Щоб зберегти Українську державу в такій надзвичайній ситуації, гетьман вирішив змінити і кабінет, і політичний курс. Альтернативи консолідації всіх українських сил навколо спільної державницької справи не було. Однак гетьман та його опоненти не виявили обопільної зацікавленості у політичному забезпеченні державного суверенітету. Ніхто не хотів поступатись принципами, хоч наочною була еволюція поглядів гетьмана щодо розбудови нової України [18, с.378]. Тоді П. Скоропадський звернувся за підтримкою до Антанти, але вона відмовила і саме цей її акт він сприйняв як критичний [18, с.11—103]. Зважаючи на такий крутий поворот подій, гетьман проголосив 14 листопада Федеративну грамоту, якою ініціював союз України з майбутньою небільшовицькою російською державою. Це був важливий політичний акт щодо подолання цілком вірогідної самоізоляції України. При цьому гетьман враховував настрої прогресивної української громадськості, яка прагнула до співіснування нової Росії та нової України як двох самостійних, незалежних держав. Зауважимо, що цей курс України не суперечив стратегічним планам Антанти, хоч, звичайно, вона переслідувала свої цілі: використати Україну як ударну силу в боротьбі проти

більшовицької Росії. Враховуючи власні інтереси, держави Антанти намагались створити єдиний антибільшовицький фронт [11, с.165]. Можливо, в розрахунки гетьмана також входила актуалізація гасла федеративного союзу України з Росією з поєднання з історичною традицією. Одночасно гетьманат розгорнув досить широку діяльність в сфері національної освіти і культури як державотворчого фактора [10, с.61–66; 12, с.500–501; 19, с.312]. Правову базу Української держави склали понад 400 законодавчих актів [10, с.11; 11, с.160–162], очолюваний більшовиками Центральний Революційний Комітет закликав робітників і селян до збройного повстання проти гетьманського уряду. На початку грудня 1918 р. радянські війська Курського напрямку почали похід на Україну.

Лідери Українського Національного Союзу на таємних зборах у Києві 13 листопада обрали Директорію як орган повстання і як революційний уряд. Негативна політична оцінка ними Федеративної грамоти стала безпосереднім приводом до збройного повстання проти гетьманського уряду 14 листопада 1918 року. Майже місяць тривала запекла громадянська війна. 14 грудня гетьман П. Скоропадський відмовився від влади і гетьманська держава перестала існувати.

Основні причини політичних криз гетьманського уряду полягали в гострих суперечностях між гетьманом та українськими соціалістичними партіями щодо характеру влади, типу політичного режиму, співвідношення соціальних і національних завдань та шляхів їх реалізації. Всі ці проблеми поєднувалися з постійною загрозою німецької окупації України. Така ситуація також визначалась недостатньою політичною волею гетьмана та його уряду; несприйняттям соціалістами теорії і практики політичного компромісу заради головної політичної мети; нестабільністю міжнародного становища України. Неодноразові спроби сформувати дієздатний український кабінет не дали результатів тому, що гетьман виходив із власне державницьких інтересів, а політичні партії – з програмно-політичних цілей. Їхні різні підходи послужили вододілом в напрямках реалізації в основному спільних для них українського інтересу і долі України. В той час, як і завжди, актуальною була настанова першого президента УНР М. Грушевського: “Мусимо дивитись вперед, а не назад” [3, с.9]. Політики і політичні партії, як показує аналіз, повинні робити наголос на тому, що їх об’єднує, а не роз’єднує – на загальноукраїнському державницькому інтересі. Той, хто недооцінює цей інтерес, постійно наштовхується на глобальні проблеми і через це не зможе реалізувати свого власного інтересу. Врешті-решт повинно бути усвідомлення громадянського обов’язку й заснованої на цьому спільної турботи, піклування за інтереси України – цей найвеличніший історичний урок випливає із контексту доби гетьманату і актуальний для сучасної України.

Література:

1. Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. Репр. відтворення видання 1920 року – К.: Вид-во політ. літ. України, 1990.
2. Грищенко А.П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917-початок 1919 р.) – К.: Ін-т історії України НАН України, 1993.
3. Грушевський М.С. На порозі нової України. – К.: Наук. думка, 1991.
4. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. – Львів, 1993.
5. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Львів, 1992.
6. Енциклопедія українознавства. Т.1. Перевидання в Україні. – К., 1993.
7. Історія України: нове бачення. У 2 т. (Під ред. В.А. Смолія). Т.2. – К.: Україна, 1996.

8. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918—1956.—К.: Політвидав України, 1976.

9. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898—1970. Пер. з 8-го рос. видання. Т.1, 2.—К.: Політвидав України, 1978, 1979.

10. Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України. 1917—1920: Навч. посібник.—К.: Либідь, 1997.

11. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття.—К., 1993.

12. Полонська – Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т.2.—К., 1992.

13. Радченко Л.О. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917—1920 років.—Харків, 1996.

14. Семененко В.І. Історія Східної України. Поновлення (1917—1922 роки).—Харків: Основа, 1995.

15. Складенко Є.М. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 році – К., 1960.

16. Скоропадський П. Спомини.—К.: Україна, 1992.

17. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918.—Київ – Філадельфія, 1995.

18. Скоропадський П.П. “Украина будет...” Из воспоминаний (Публикация А. Варлыго)/Минувшее: Исторический альманах. Вып.17.—М.; СПб, 1995.

19. Субтельний О. Україна: Історія.—К.: Либідь, 1991.

“Українське питання” на Паризькій Мирній Конференції 1919 року.

Доба Директорії УНР посідає особливе місце в історії національно-визвольної революції в Україні 1917–1920 років. Зміст і значення цих подій потребує ретельного вивчення та відповідних узагальнень. Чи не головною проблемою Директорії УНР було вироблення і впровадження в життя військово-політичного курсу, який залежав від багатьох внутрішніх та зовнішніх чинників. Так, важким випробуванням для українських політиків стала репрезентація національних інтересів України на Паризькому форумі.

Директорія УНР покладала великі надії на рішення цієї конференції, яка офіційно розпочала свою роботу 19 січня 1919 року. Знаходячись під постійним тиском зовнішніх чинників, Україна мусила адекватно реагувати на постійне погіршення міжнародного становища довкола себе. Керівництво держави усвідомлювало, що політика нейтралітету – тимчасове явище, і рано чи пізно треба буде зробити певний військово-політичний вибір між більшовицькою Росією та Антантою. А поки в Україні точилася міжпартійна боротьба за вплив на формування військово-політичного курсу республіки, останній зазнавав постійних змін, що, безперечно, шкодило загальній справі розбудови незалежної УНР.

Паризька мирна конференція була повоєнним форумом, в якому брали участь 27 країн світу. Однак країни Антанти мали на конференції вирішальний голос, що в остаточному підсумку визначало хід її роботи та характер прийнятих рішень. До другої групи держав, що брали участь у цьому всесвітньому форумі, належали ті, які або оголосили війну Німеччині, або ж порвали з нею. До таких належали і новоутворені Польща, Чехословаччина та Югославія. До третьої групи держав, представники яких також брали участь у конференції, належали такі, які не вважалися ворожими до Антанти, проте не були визнані нею як незалежні. Делегації цих країн не мали офіційного статусу. Їх участь у форумі зводилася до надсилання в його керівні органи нот, меморандумів, заяв тощо. Крім того, ці делегації проводили зустрічі і наради з членами делегацій Антанти. До третьої групи входила і місія УНР, а також місії інших держав, що виникли з розпадом Російської імперії на її території.

З початком роботи основним керівним органом Паризької Мирної конференції була Рада Десяти, яку ще називали Найвищою Радою. До неї увійшли прем'єр-міністри Франції, Великобританії, Італії, Японії і президент США, а також міністри закордонних справ цих країн. З другої ж половини березня усі найважливіші рішення приймалися Радою Чотирьох під час неофіційних зустрічей керівників Франції, Великобританії, США та Італії.

Найголовніші завдання Паризького форуму знаходились у площині післявоєнного облаштування Європи та світу без воєн. Для цього треба було підготувати і підписати мирні договори з Німеччиною та її союзниками, демілітаризувати Німеччину, створити таку систему безпеки, аби німці більше ніколи не загрожували миру. Конференція мала розв'язати територіальні, колоніальні, репараційні питання, визначити нові кордони в Європі, обговорити проблеми роззброєння. Велика увага приділялась “російському питанню”, без вирішення якого неможливо було створити глобальну систему безпеки.

Цікаво, що в основу роботи конференції була покладена програма президента США В. Вільсона про мирне врегулювання міждержавних відносин у світі, яка ґрунтувалася на засадах рівності, справедливості, визнанні права націй на самовизначення і складалася з 14 пунктів.

Як вже зазначалося, у роботі Паризького форуму брала участь і українська делегація, головною метою якої було досягти визнання незалежності УНР і знайти гідне місце країни в геополітичній системі інтересів. Тому Директорія покладала великі надії на рішення конференції. Ще 29 грудня 1918 року Рада Міністрів УНР ухвалила рішення надіслати до Парижа повноважну Надзвичайну Місію УНР, яка б одночасно представляла Україну і на Мирній конференції [1, ф.3696, оп.1, спр.6, арк.2—3]. Очолював її член УСДРП – інженер за фахом Г. Сидоренко. З середини січня 1919 року прем'єр В. Чехівський починає формувати персональний склад делегації [7, т.1, с.166]. До її складу, який був затверджений Урядом і Директорією 10 січня 1919 року, крім голови, увійшли його заступник В. Панейко, генеральний секретар місії М. Левицький. Загалом делегація складалася з 5 дипломатів, 14 радників, 20 членів інформабюро та 34 канцелярських співробітників. Внаслідок надмірного втручання у державне життя країни, шкідливу ідеологізацію з боку провідних соціалістичних партій України, до структури місії було включено групу так званих спостерігачів від цих партій [1, ф.3696, оп. 2, спр. 200, арк.10].

Керівництво ЗО УНР в особі Ради Державних Секретарів також створило власну місію і відправила її до Парижа для участі у вирішенні питання міжнародно-правового статусу Галичини. До її складу увійшли М. Лозинський (голова), О. Кульчицький (секретар), Д. Вітовський (військовий радник) [5, с.13]. Прибувши до Парижа 9 травня 1919 року, місія ЗО УНР увійшла до складу загальноукраїнської делегації, а представник ЗО УНР В. Панейко став заступником голови делегації УНР [3, с.106]. Це сталося як логічний результат Акту злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 року. В Інструкції, яку лише 30 березня 1919 року на підставі порозуміння між УНР і ЗО УНР було розроблено Урядом УНР спеціально для української місії у Парижі, зокрема, зазначалося: “Українська дипломатична місія для участі в мировій конференції в Парижі є спільною для обох частин України і називається “Делегація об'єднаної УНР на мирову конференцію в Парижі” та заступає на конференції цілість української справи” [7, Т.4, с.252].

Покладені на українську делегацію завдання домогтися визнання незалежності УНР і допомоги з боку Атланти, а також якнайкраще репрезентувати країну перед світовим співтовариством на противагу вже існуючим негативним уявленням про Україну, могли бути реалізовані у повному обсязі за умови придбання українською місією статусу рівноправного учасника конференції, що було дуже проблематичним. Постанова голів урядів держав Антанти запрошувала до участі в Паризькій конференції лише ті країни, які або були на боці союзників, або які приєдналися до таких наприкінці війни з Німеччиною. А, як відомо, УНР з моменту підписання Берестейського миру набувала статусу нейтральної держави у цій війні, а отже, не могла через це бути повноцінним суб'єктом Мирового форуму у Парижі.

Українці пов'язували свої надії з “14 пунктами” В.Вільсона, що були чи не єдиним аргументом і засобом у досягненні поставлених завдань. Вони містили важливе для України право на самовизначення націй, а два з чотирнадцяти пунктів опосередковано торкалися майбутньої долі УНР. Так, 6 пункт ставив проблему вирішення “російського питання”, а 10 – майбутній міжнародно-правовий статус народів колишньої Австро-Угорщини [2, Т.4, с.151, 156]. Зауважимо, що українське питання під час роботи конференції ніколи не розглядалося як самостійне, а лише у контексті загально-російської проблеми та формування східних кордонів Великої Польщі.

На перешкоді порозумінню Директорії з Антантаю постала жорстка позиція Франції. Майже вороже сприйняття французьким урядом просоціалістичного режиму у Києві склалося через те, що французи вбачали в ньому потенційного союзника

російських більшовиків. До того ж, укладений попереднім соціалістичним урядом УНР Берестейський договір з центральними державами тепер створював негативний імідж і для Директорії. А якщо додати до цього заклопотаність Франції процесом відтворення “єдиної і неподільної” Росії та відродження Великої Польщі за рахунок великої частини українських земель, то стає зрозумілим, чому зусилля місії УНР на конференції не мали бажаних результатів.

Дискутуючи з приводу “російського питання” на засіданнях Ради Десяти 12, 16, 20 і 21 січня, представники провідних країн виявили дещо різне розуміння цієї важливої проблеми. Його можна звести до двох головних підходів: робити ставку на інтервенцію в Росію; шукати контактів і порозуміння з усіма політичними силами в Росії, що борються проти більшовиків. Однак, ще 5 січня уряд Великобританії висунув досить несподівану пропозицію – запросити на конференцію представників усіх без винятку політичних напрямків у Росії, включаючи і більшовиків.

Така позиція представників окремих провідних держав щодо загальноросійської проблеми була викликана поганою поінформованістю про реальні справи в цій країні. Під час засідання Ради Десяти 16 січня англійський прем’єр-міністр Ллойд Джордж поскаржився, що лідери “великих держав”, на жаль, не мають чіткої уяви про дійсний стан речей в Росії, тому, за відсутності об’єктивної інформації, вироблення правильного рішення неможливе [8, р.284]. За таких обставин англійський прем’єр висунув три ймовірних напрямки політики щодо Росії: військова інтервенція, “санітарний кордон”, що є блокадою більшовицької Росії, або ж пропозиція англійського уряду від 5 січня 1919 року.

Подальший хід обговорення “російського питання” на конференції, зокрема 21 січня, засвідчив, що головну увагу було приділено боротьбі з більшовизмом, аби запобігти його поширенню. Тому як Клемансо, так і італійський прем’єр Орландо відстоювали ідею “санітарного кордону”. Пропонована інформація щодо позиції Директорії у ставленні до більшовизму була здебільшого упередженою та необ’єктивною. Вважалося, що українська влада є пробільшовицькою, а тому не заслуговує на підтримку, хоча саме в цей час Директорія конче потребувала військової допомоги і просила зброю саме для війни проти більшовиків [8, р.283]. Така неувага і неповага конференції до справжніх стосунків між Директорією та Радянською Росією заважала зрозуміти прагнення українців до незалежності і надати їм у цьому відповідну підтримку.

Сама ж Директорія, зазнаючи постійного тиску і впливу зовнішніх чинників, не мала чіткої позиції і знаходилась у цей період у невизначеному становищі щодо вибору орієнтації. За цих обставин керівництво УНР опинилося перед дуже важким вибором: чи продовжувати переговорний процес з більшовиками, навіть під егідою Антанти, що цілком узгоджувалось та було ймовірною практичною реалізацією вже згаданої пропозиції англійського уряду від 5 січня про запрошення до переговорів усіх російських сил, в тому числі більшовиків, чи зосередити основні зусилля української сторони на пошуку порозуміння з окупаційним антантівським командуванням в Одесі. Катастрофічний стан у країні штовхав українських можновладців на антибільшовицькі позиції. До цього спричинилися також і втрата Києва Директорією, продовження українсько-російської війни. Було зроблено вибір на користь переговорів в Одесі. На другу половину січня 1919 року припадає активність у переговорному процесі між українцями і французами в Одесі. Критичне ставлення французького командування до конференції та його спротив участі в ній делегації України спонукало Директорію до вибору на користь одеських контактів з антантівськими представниками.

Спроба мирного врегулювання “російської проблеми” була зірвана позицією Франції [1, ф.3696, оп.2, спр.280, арк.114]. Пропозиція англійського уряду від 5 січня

зазнала краху через небажання французів поступитися власними амбіціями та корисливими планами й інтересами, які вони мали у своїй сфері впливу в Росії.

Залишались два можливих напрямки розв'язання "російського питання" – у вигляді військової інтервенції та "санітарного кордону", що цілком влаштовувало Клемансо. Де-юре це мало закріпити на рівні впливової міжнародної конференції те, що де-факто Франція втілювала з грудня 1918 року.

За французькими планами "санітарного кордону", який ще називали польсько-румунським бар'єром, Велика Польща та Велика Румунія мали б спільний кордон, Східна Галичина належала б до Польщі, Буковина – до Румунії. Все підпорядковувалось одній меті: запобігти поширенню більшовизму, створити таку систему безпеки у Європі, при якій Німеччина не загрожувала б іншим державам. Складовою ланкою цього плану було позбавлення Німеччини впливу в Росії, зокрема в УНР, що входила до сфери впливу Франції.

Стає зрозумілим, чому на зустрічі голови української делегації Г. Сидоренка і шефа МЗС Франції С. Пішона, яка відбулася відразу після прибуття Г. Сидоренка до Парижа, Україні було відмовлено у визнанні самостійності і допомозі.

Протягом роботи Паризької конференції українська делегація, крім вимоги визнання незалежності УНР, мусила відстоювати недопущення поділу українських етнічних земель. З цією метою були встановлені тісні контакти і проведено низку важливих переговорів з представниками різних країн. Так, Г. Сидоренко після невдалих переговорів з С. Пішоном та прем'єром Ж. Клемансо мав контакти з представниками інших "великих держав": лордом Гардінгом, полковником Хаузом тощо. Голова української місії характеризував ці зустрічі як успішні, бо американська та італійська сторони засвідчили своє прихильне ставлення до українських пропозицій [1, ф.3696, оп.2, спр.280, арк.145]. Крім того, було докладено багато зусиль для встановлення дружніх контактів з представниками країн, що утворилися на теренах колишньої Російської імперії. Результатом цих кроків було рішення цих країн утворити альтернативний польсько-румунському бар'єру Балто-Чорноморський бар'єр. Як і в першому, так і в другому ключове місце займала б Україна, що при визнанні її незалежності і територіальної цілісності могло стати, на думку української місії, чи не єдиним способом відновити спокій і стабільність у Східній Європі. Це було зафіксовано у відповідній українській ноті на ім'я президента Паризької конференції 12 лютого.

Взимку – навесні 1919 року військово-політична ситуація в УНР неухильно погіршувалася. Більшовики, швидко наступаючи, оволоділи важливими українськими містами: Києвом, Харковом, Катеринославом. Їх наступ вже загрожував антантівському військовому десанту на півдні України. Під тиском більшовиків Директорія змушена була відступати до Галичини. На засіданні 15 лютого під час аналізу політики Антанти в Росії була розглянута ситуація в УНР. Така інформація була не на користь України, бо спонукала провідні країни не до допомоги Директорії, а до висновків про слабкість її влади.

Проблема більшовизму з більшою гостротою постала перед Паризькою конференцією навесні 1919 року, коли у другій половині березня Червона Армія наблизилася до річок Збруча і Случі і таким чином перебувала недалеко від Румунії, Угорщини, Австрії і Баварії. Саме в цей час в Угорщині, Баварії та Берліні відбулися революції. Радянська Росія хотіла надати військову допомогу Угорщині, яка б здійснювалась через територію УНР та Румунії. Директорія втратила майже повністю свої землі, які були окуповані більшовиками, і конференція заходила надавати допомогу Румунії проти більшовиків.

Такий хід подій примусив керівників Антанти зимою-весною 1919 року шукати дієві заходи у боротьбі проти московського уряду. Так, у другій половині лютого на

конференції виникло і активно дискутувалося “польське питання”. За таких обставин Польща все більше розглядалась як життєво необхідний елемент “санітарного кордону”. Посилення уваги до Польщі автоматично послаблювало увагу до української проблеми. Якщо у поданому 25 лютого маршалом Ф. Фошом до Найвищої Ради окремого плану організації збройних сил для боротьби з російськими більшовиками серед армій інших країн була і армія УНР, то же 17 березня Ф. Фош подав до Найвищої Ради аналогічний план, але він повністю виключав українську військову участь. Натомість пропонувалося усіляко зміцнювати Польщу за рахунок українських земель. Втім, план був затверджений лише у червні 1919 року, що дозволило полякам окупувати Східну Галичину [7, т.5, с.199].

Після виведення антантівського десанту з Одеси 4 квітня Великобританія і Франція досягли угоди, що французи поновлять стосунки з Денікіним і одночасно припинять зносини з УНР [4, т.5, с.67–68]. Наполегливість українських дипломатів у Парижі певною мірою переломила хід подій на користь України. О. Шульгин 6 травня направив меморандум французькому МЗС, де пропонувалося відправити французьку військову місію до Галичини, біля кордонів якої знаходилось керівництво УНР. Відповідь французького МЗС, яку 18 травня отримала українська делегація, в цілому була схвальною оцінкою пропозицій українців, бо вони співпадали з позицією Франції. Остання згодилась направити до Галичини свою військову місію, але за умов припинення бойових дій між УНР і Польщею, об'єднання спільних зусиль для боротьби проти більшовиків. Реальними силами у боротьбі проти Радянської Росії французи вважали Колчака і Денікіна. Тому допомога Україні не повинна будь там що використовуватись проти них [6, с.145—146].

Однак ці наміри Франції не узгоджувались з реальною ситуацією. За два дні до підписання угоди між французькою і українською сторонами поляки за допомогою генерала Галлера розпочали широкомасштабний наступ проти Збройних Сил УНР на Волині і проти сил Західної України [7, т.5, с.222]. Більш того, під час ведення зазначених переговорів між українською місією і МЗС Франції Рада Чотирьох конференцій активно обговорювала питання надання допомоги Колчаку. Підсумком дебатів про допомогу “білим” стало те, що вже наприкінці травня Паризька конференція не рахувалася з фактом існування Директорії.

Під час переговорів А. Марголіна з американськими і англійськими представниками стало очевидним, що Всесвітній форум нехтує інтересами України, віддаючи перевагу відверто антиукраїнським силам і групам. А 16 червня 1919 року Г. Сидоренко у телеграмі на ім'я президента конференції гнівно зазначав, що “держави Атланти вважають не лише можливим, але навіть бажаним відновити великодержавність великоруського народу і його гегемонію, надаючи йому право вирішувати долю всіх інших національностей колишньої Російської імперії” [1, ф.3696, оп.1, спр.40, арк.55].

У травні-червні 1919 року західні країни остаточно зробили ставку на Колчака і Денікіна у боротьбі проти більшовиків. На конференції чинився тиск на представників новоутворених держав, щоб вони відмовились від курсу на незалежність і увійшли до складу майбутньої федеративної Росії.

Подальший перебіг подій на Паризькій мирній конференції і довкола неї у другій половині 1919 року і протягом 1920 року засвідчив стійку тенденцію до небажання підтримати українську незалежність частиною керівників “великих країн”.

Позиція Франції була відома і не зазнала змін. Французи обстоювали ідею федеративної Росії і Великої Польщі. У цій системі європейської безпеки місця для суверенної України не було. Після травневого візиту А. Марголіна до Лондона, а також після його переговорів з англійськими дипломатами у Парижі він переконався, що

значна і впливова більшість англійських можновладців беззастережно підтримувала А. Денікіна і бачила Україну у складу Росії [6, с.155]. Навіть США, президент яких В. Вільсон, що висунув у відомих “14 пунктах” тезу права націй на самовизначення, врешті-решт, не дивлячись на особливу позицію власної делегації на Мирній конференції під час обговорення “українського питання”, розглядали український рух за самостійність як сепаратистський. Вони були переконані, що українці діють так в інтересах Німеччини, аби розколоти російський антибільшовицький рух. Тому США підтримували, хоча і не беззастережно, принцип російської цілісності.

Українська сторона розуміла усю складність становища. Окремі політики, наприклад В. Липинський, не тішили себе ілюзіями щодо спроможності досягти успіху у Парижі. У листі від 25 травня 1919 року на ім'я міністра закордонних справ УНР В. Темницького він звертав увагу українського керівництва на невідповідність вимог визнання незалежності України реальній ситуації, що склалася, бо “нас, як реальної сили тепер не існує... При найкращій, яку тільки можна собі було уявити міжнародній констеляції, ми показали себе внутрішніми банкрутами” [1, ф.3696, оп.1, спр. 65, арк.15]. У цій ситуації, на думку В. Липинського, Україна мусить шукати союзників вже між Польщею та Радянською Росією. Він пропонував дотримуватись такої політики: заявити Антанті, що УНР не відкидає можливості федерації з Росією; почати переговори з представниками Колчака; добитись міжнародного визнання спочатку 30 УНР, не пов'язуючи це з міжнародним статусом Наддніпрянської України [1, ф.3696, оп.1, спр.65, арк. 16, 18]. Однак українська делегація, виконуючи політичну волю Директорії, непохитно дотримувалась принципу незалежності Соборної України.

З огляду на те, що українську делегацію не було допущено до роботи у Паризькому форумі як офіційну, представники УНР розгорнули в Парижі значну пропагандистську роботу. Це була своєрідна тактика-відповідь, яка мала компенсувати відсутність українського голосу під час засідань конференції, де приймалися рішення, в тому числі і по Україні. Щоб привернути увагу світового співтовариства до проблем УНР, українська місія надсилала до секретаріату Найвищої Ради ноти, меморандуми, в яких інформувала про українську історію, державотворчі процеси в УНР, коріння українсько-польської війни в Східній Галичині, права України на Східну Галичину, Буковину, Карпатську Україну, Бесарабію, необхідність допомоги армії [1, ф.1429, оп.5, спр.14, арк.16]. Особливий акцент робився на тому, щоб роз'яснити керівництву Антанти, що Директорія не є більшовицькою, а УНР – не витвір німців. Саме на цих міфах вправно спекулювала російська і польська антиукраїнська пропаганда під час роботи конференції. Українці намагалися довести, що Директорія перешкоджає поширенню більшовизму, тому країни Антанти мають визнати незалежність УНР як важливого фактора європейської стабільності [7, т.5, с.113–14].

Однак пропагандистський “наступ” української делегації не мав відчутних результатів. Цьому заважали як брак коштів, добре налагоджена російська і польська антиукраїнська пропаганда, негативне ставлення Антанти до незалежності УНР, так і постійні суперечки у складі делегації, відсутність сталого військово-політичного курсу України, а також погана поінформованість про ситуацію в УНР, яка постійно змінювалась.

Зміна військово-політичного курсу Директорії і її орієнтація на Антанту сталася, головним чином, внаслідок безкомпромісної політики російських більшовиків до незалежності УНР та внутрішньопартійних суперечок серед українських соціалістів усіх відтінків, коли концепція “нейтралітету” не забезпечила безпеку країни.

Покладаючи надії на розв'язання Паризьким форумом “українського питання”, Україна зіткнулася з негативним ставленням Антанти до свого суверенітету. Протя-

гом усього терміну роботи конференції союзники були заклопотані відновленням федеративної Росії та створенням "Великої Польщі", хоча у перші місяці роботи конференції з січня по березень 1919 року "великі держави" рахувалися з фактом існування УНР і її боротьбою з більшовиками.

Намагаючись знайти оптимальну концепцію загальноєвропейської безпеки, запобігти поширенню більшовизму, Антанта реально зважала лише на дієздатні політичні сили і режими. З погіршенням військово-політичної ситуації в УНР з квітня-травня 1919 року союзники роблять ставку на "білий рух". Їх головною метою стає не підтримка Директорії, а визначення шляхів розв'язання "російського питання" через відновлення Росії.

Проте конференція так і не спромоглася зарадити "російській проблемі" через непослідовність дій самих членів Антанти.

Література:

1. ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління).
2. Архів полковника Хауза.—М., 1944.
3. Борщак І.І. Як була zorganizована Мiroва Конференція 1919 р.//Червона Калина.—Львів, 19139.
4. Деникин А. Очерки русской смуты.—Берлин, 1926.
5. Лозинський М. Галичина на Мировій Конференції в Парижі.—Кам'янець, 1919.
6. Марголін А. Украина и политика Антанты.—Берлин, 1921.
7. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР.Торонто, 1962–1965.— В 7 т.
8. Russian-American Relations. March 1917–March 1920. Documents and Papers.—New York, 1920.

Формування органів місцевого самоврядування в Україні (1917–1920 рр.)

Місцеве самоврядування в Україні як одна з найдавніших державницьких традицій пройшло досить тривалий історичний шлях. Окрему й досить цікаву сторінку його розвитку складають спроби, але, на жаль, марні, побудувати систему місцевого самоврядування в недовготривалих українських державах – Українській Народній Республіці (УНР) та Західно-Українській Народній Республіці (ЗУНР). Цей досвід є актуальним і в наш час, коли Україна знову здобула статус незалежної, і, як і в минулому, почала формувати органи місцевого самоврядування, давши їм нове “життя”.

Слід відзначити, що загальні принципи організації місцевої влади вперше окреслив ще до утвердження УНР М. Грушевський, який розробив таку схему: “Щоб не було ніякої тісноти від власті людям, щоб вона не коверзувала людьми, не накидала їм своєї волі: не має бути іншої власті, тільки з вибору народнього!” [6, 20].

У І Універсалі з цього приводу зазначалось: “Кожне село, кожна волость, кожна управа повітова чи земська, яка стоїть за інтереси українського народу, повинна мати найтісніші організаційні зносини з Центральною Радою.

Там, де через якісь причини адміністративна влада зосталась у руках людей, ворожих до українства, приписуємо нашим громадянам повести широку, дуже організацію та освідмлення народу, й тоді перевибрати адміністрацію” [8, 95].

Практично теж саме знаходимо й у Декларації Генерального Секретаріату від 10 липня 1917 року: “Організація і освідмлення є перша, необхідна найголовніша підвалина дальшого будівництва. А слідуючим щаблем цього будівництва, заснованого на свідомості і організованості, є перебудова місцевої і загально-краєвої адміністративної влади: сільські, містечкові та волосні адміністративні органи, земельні управи, повітові комісари, городські думи, губернські комісари, словом – вся організація влади може стати в органічний зв’язок з центральною Радою тільки тоді, коли демократія, яка утворює ці органи стоїть також у тісному зв’язку з Центральною Радою” [9, 25–25].

З проголошенням державної незалежності України в січні 1918 року місцеве самоврядування було проголошено складовою частиною нового демократичного конституційного ладу. Було збережено існуючу земську систему органів місцевого самоврядування, але поставлено завдання її українзації. З метою формування нових місцевих органів державної влади був запроваджений інститут комісарів Центральної Ради.

Комісари Центральної Ради змінювали губернаторів та повітових адміністраторів. Своїм IV Універсалом Центральна Рада проголошувала створення в Україні Рад робітничо-селянських і солдатських депутатів, які мали прийти на допомогу органам місцевого самоврядування [8, 103]. А Конституцією УНР 1918 року передбачалося створити систему місцевого самоврядування, яка повинна була складатися з громад, волостей і земель, де єдина безпосередня місцева влада мала належати Радам і Управам [8, 107].

В Україні епохи Гетьманщини на чолі із П. Скоропадським було здійснено чергову спробу запровадження нових місцевих органів влади. В гетьманській “Грамоті до всього українського народу” від 29 квітня 1918 р. повідомлялося, що разом з Центральною Радою розпускаються й всі земельні комітети. Це давало певні підстави для висновку, що такаж сама доля спіткає й сформовані в УНР місцеві органи. Так воно й сталося [8, 115].

Призначені Центральною Радою комісари були усунуті зі своїх посад, а їх замінили так звані “старости”, які й очолили місцеві адміністрації [6, 40].

За своїм статусом губернські старости майже повністю відповідали російським губернаторам та й взагалі вся система місцевої влади поступово наближалася до колишньої російської моделі.

Ці збіги особливо посилювалися після того, як за прикладом колишнього російського градоначальства законом від 1 серпня 1918 року в Києві було сформовано Управління столичного Отамана. Аналогічна інституція, тільки під назвою “Управління столичного Отамана”, діяла й в Одесі [2, 76–80]. А 30 листопада було видано закон “Про зміну, доповнення та скасування діючих узаконень про волосні, повітові і губернські установи по управлінню сільськими місцевостями”, який поновляв інститут колишніх “земських начальників” і утворював повітові та губернські ради у сільських справах.

Системою місцевої адміністрації “завідувало” міністерство внутрішніх справ. Визначаючи основні засади його політики, тодішній державний секретар Б. Кістяковський заявив, що перед міністерством внутрішніх справ стоїть тяжке завдання впорядкування місцевого життя [6, 55–60].

Проблема полягала в тому, що українські політичні партії, більшість з яких сповідувала “ліві” погляди, вороже ставилися до гетьмана, бачили в його особі противника українства, незважаючи на його численні заяви про “національно-український характер” нової держави. За цих умов органи місцевого самоврядування зустріли гетьмана настільки неприхильно, що міністр внутрішніх справ Ф. Лизогуб заборонив з’їзд представників міст, що мав відбутися 9 травня 1918 року в Києві. А деякі органи місцевого самоврядування, наприклад, у Катеринославі і Одесі взагалі було розпущено [5, 276].

Гетьманська адміністрація активно працювала у напрямі формування “свого” самоврядування, оскільки добре усвідомлювала руйнівні наслідки подальшого протистояння. Програму дій в цій сфері знаходимо у Заяві гетьманського кабінету від 10 травня 1918 року, в якій наголошувалося на необхідності занести у виборчий закон до місцевих органів такі зміни, “котрі забезпечували б продуману та плідотворну роботу для добра місцевого населення” [9, 95].

Фактично ці зміни звелися до того, що відповідно до нового Закону про вибори до земства від 5 вересня 1918 р. запроваджувалась куріальна система – дві курії залежно від суми земського податку – та інші обмеження. Роз’яснюючи новий закон, міністр внутрішніх справ Б. Кістяковський заявив: “Наша куріальна система приведе до того, що земське життя буде направляти середня курія – хлібороби, елемент досить культурний і виключно національний” [6, 79].

Звичайно, на практиці ці “благі” наміри лише посилили конфлікт між державною адміністрацією та українським національним рухом, загальне безладдя в місцевому житті.

Щодо органів місцевого самоврядування в період Директорії і відновлення УНР, то на початку грудня 1918 р. Директорія вирішила взяти за основу розбудови держави так званий трудовий принцип, згідно з яким влада у губерніях і повітах мала належати трудовим радам робітників, селян, інтелігенції [4, 117–121], інститут губернських і повітових старост знову замінювався інститутом губернських і повітових комісарів. Крім того, було прийнято рішення про розпуск органів місцевого самоврядування, обраних на основі майнового цензу і призначення нових виборів на засадах загального, рівного і прямого виборчого права [8, 121–126]. Але і їй на практиці не вдалося створити власної системи місцевих органів.

Незважаючи на короткий період існування, свою систему органи місцевої влади створила Західно-Українська Народна Республіка [1, 94–95].

Згідно з розпорядженням Української Національної Ради від 1 листопада 1918

р., у всіх місцевостях старі органи влади і управління належало ліквідувати. Замість них слід було утворити нові, українські. Такими органами влади мали стати міські та повітові комісари з дорадчими органами при них – національними радами.

Українська Національна Рада 16 листопада 1918 р. видала “Тимчасовий закон про адміністрацію Західно-Української Народної Республіки”. Значне місце в ньому посідали питання організації та компетенції місцевих органів влади [6, 90–92].

Основним представником влади у повіті був повітовий комісар, який призначав у села і містечка громадських комісарів, мав право оголосити розпущеними місцеві громадські ради і призначити до них нові вибори [3, 25–26].

В усіх повітах слід було шляхом виборів утворити повітові національні ради, а у громадах та містах – громадські і міські ради. Вибори до них належало провести на підставі загального і рівного виборчого права.

Таким чином, на відміну від східно-українських урядів того часу, які в основному лише теоретично вирішували проблеми місцевого самоврядування та державного управління в цілому, ЗУНР досить швидко створила ефективний адміністративний апарат на всіх рівнях влади і управління. Тому традиції місцевого самоврядування у цьому регіоні України значно стійкіші, аніж у східних та південних частинах України, де, починаючи з 1920 р. і до недавнього часу, місцеве самоврядування вважалося буржуазним зі всіма наслідками, що випливають з цього.

Прийняття Конституції України 1996 р. дало нові можливості для будувannya ефективно діючої системи місцевого самоврядування у нашій державі.

Література:

1. Грицяк І. Періодизація місцевого самоврядування України // Місцеве та регіональне самоврядування. – 1996. – Вип. 6 (11). – С. 85–97.
2. Історія держави і права України. Частина II. Підручник для юридичних вищих навчальних закладів і факультетів / За ред. академіка Академії правових наук України А. І. Рогожина. – Х., 1996. – с. 51–104.
3. Копиленко М., Копиленко О. Еволюція Українського конституціоналізму // Право України – 1992. – № 6.
4. Копиленко М., Копиленко О. “Трудовий принцип” в історії місцевого самоврядування УНР // Місцеве самоврядування. – 1998. – № 1–2(9) – С. 117–121.
5. Копиленко О. Л. Уроки минулого протистояння // Актуальні проблеми управління територіями в Україні. (Матеріали науково-практичної конференції 26–27 листопада 1992 р.) К., 1993. – С. 275–277.
6. Костів К. Конституційні акти відновленої Української держави 1917–1919 років і їхня політично-державна якість. – Торонто, 1964. – 186 с.
7. Кравченко В. І. Територіальний устрій та місцеві органи влади України. – К., 1995. – 89 с.
8. Слюсаренко А., Томенко М. Історія української Конституції. – К., 1997. – 464 с.
9. Янкевський Д. Маловідомі конституційні акти України 1917–1920. – К., 1991. – 280 с.

В. І. Бутенко, Н. В. Лапчинська, В. К. Філіппов, С. М. Куліш
З історії національно-визвольного руху та революційних
подій 1918—1919 рр. в західно-українських землях
(за матеріалами “Справи” М. Лозинського).

Перед нами особова архівно-слідча “справа” М. Лозинського, члена Української Національної Ради (найвищого державного органу Західно-Української народної республіки, створеної в жовтні 1918 р. в складі Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття, на українських землях колишньої Австро-Угорської монархії), визначного діяча національно-визвольного руху в західно-українських землях перших двох десятиліть ХХ ст., а згодом, з 1927 р., науковця і працівника вищої школи в Радянській Україні.

Звинувачений в приналежності до неіснуючої в СРСР “Контрреволюційної Української військової організації (УВО)” М. Лозинський рішенням судової трійки при Колегії ДПУ УСРР від 23 вересня 1933 р. був засуджений на десятирічне ув’язнення в концтабори і був засланий на Соловки. 9 жовтня 1937 р. без будь-яких додаткових матеріалів, особливою трійкою УНКВС Ленінградської області М. Лозинський, разом з іншими 134 “українськими буржуазними націоналістами”, засудженими на різні терміни за “контрреволюційну, націоналістичну, шпигунську та терористичну діяльність в Україні”, був засуджений до вищої міри покарання – розстрілу; вирок було виконано 3 листопада 1937 р. Тоталітарна система знищувала цвіт української нації – державних діячів, видатних представників науки і культури. Намагаючись збагнути ці жахливі події, М. Лозинський ставив питання: чому все те? І відповідав: “Висновок насувався все той самий, бо ти – українець і ще до того – галичанин”. Ці роздуми читаємо на сторінках його “справи”.

В 1992 р. рішенням парламенту і уряду України була започаткована робота по підготовці унікального видання науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією”, що має повернути Україні безпідставно забуті імена. Серед цих імен є і М. Лозинський, реабілітований посмертно в 1957 р.

Особова архівно-слідча справа М. Лозинського, що зберігалася під грифом “цілком таємно” у відомчому архіві Харківського обласного управління ДПУ – НКВС – КДБ, є багатим джерелом для вивчення політичних, культурологічних проблем суспільно-політичного життя в західно-українських землях, в Україні, питань міжнародних відносин декількох десятиліть ХХ ст. П’ять томів цієї справи, поруч з опублікованими працями М. Лозинського, що були в нашому розпорядженні, і склали джерельну основу даної публікації.

Свою громадсько-політичну діяльність М. Лозинський почав у 1897 р., друкуючи статті в українській пресі – в газеті “Гасло”, органі революційної української партії (РУП), в соціал-демократичних виданнях за кордоном, зокрема, в російському соціал-демократичному журналі “Жизнь” (Лондон – Женева), в швейцарській соціал-демократичній газеті.

Політичні погляди М. Лозинського формувалися під впливом українського радикалізму М. Драгоманова, І. Франка, ідей марксизму, анархо-комунізму. Був особисто знайомий з І. Франком, М. Грушевським, М. Коцюбинським, С. Петлюрою та багатьма іншими відомими політичними діячами в Україні. “Не вступаючи в жодну політичну партію, намагався впливати на український національний рух в радикальному напрямку”, – так пише М. Лозинський про цей час [9, т.5, арк.42]. М. Лозинський працював співробітником львівської щоденної газети “Діло” (1900–1914), кореспондентом київської щоденної газети “Рада”, з 1904 до 1912 р. його роботи систематично

друкував “Літературно-Науковий Вісник” (Львів – Київ), видання наукового товариства ім. Шевченка, очолюване М. Грушевським. Коли 1907 р. “Літературно-Науковий Вісник” було перенесено до Києва, то Грушевський включив його ім’я між тих, що “при їх більшій участі журнал видається”.

Проблематика його праць цього періоду в основному була присвячена питанням українського національного руху, оборони прав українського народу на західно-українських землях. Можна з певністю сказати, що науково-публіцистична діяльність М. Лозинського, до речі, невідома сучасній науковій громадськості в Україні, займала помітне місце в часі, коли в західно-українських землях “дедалі більше активізувалось суспільно-політичне життя і розгортався національно-визвольний рух” [8, с.418]. І. Крип’якевич, директор Інституту суспільних наук АН УРСР, в довідці про факти життя і діяльності М. Лозинського, поданій до органів КДБ 30.01.1957 р. з приводу посмертної реабілітації останнього, викладаючи відомі йому факти діяльності за весь період громадсько-політичного життя М. Лозинського, назвав п’ятнадцять окремих видань його праць цього періоду, з 1902 до 1914 рр. Серед них – “Тарас Шевченко, його життя і значення”, Львів, 1902; “Життєпис Драгоманова”, Вінніпег, 1907; “Польський і руський революційний рух і Україна”, Київ, 1907; Львів, 1908; “Сорок літ діяльності “Просвіти”, Львів, 1908; “Українство і москвофільство серед українського народу в Галичині”, Львів, 1909; “Духовенство і національна культура”, Львів, 1912 та інші [9, т.4, арк.149].

Під час імперіалістичної війни центром українського політичного життя став Відень, куди масово виїхали політичні діячі, українська інтелігенція з західно-українських земель. Відень і Берлін остаточно домовилися створити Польську державу, яка мала стати їх політичним сателітом (5 листопада 1916 р. цісар Франц Йосиф і кайзер Вільгельм II формально проголосили її), пообіцявши Польщі найширшу автономію, що означало видачу українців на поталу полякам. Отже, ця домовленість мала місце за два роки перед проголошенням Української держави на західних землях; вона стала причиною кризи, а слідом за нею української політичної орієнтації. Зокрема, 30 травня 1917 р. голова українського парламентського представництва в австро-угорському парламенті Є.Петрушевич, який повів політичну орієнтацію на власні сили, зробив у парламенті заяву, що землі колишнього Галицько-Волинського князівства є українськими землями, тому ніяким чином не можуть увійти до складу Польської держави проти волі українського народу, бо це буде явним насиллям над принципом самовизначення народів.

В цих умовах згуртування української громадськості навколо ідеї незалежності і самостійного розвитку західно-українських земель, як і пошуки прихильників прав українського народу серед світової громадськості і урядів, стали актуальним для суспільно-політичного життя в Західній Україні і мали велике історичне значення в подальшому. Тому з належною увагою і об’єктивністю маємо оцінити науково-публіцистичний доробок М. Лозинського цього часу, в якому є п’ятнадцять окремих видань праць, написаних українською, німецькою, французькою мовами [9, т.4, арк.149–151], які на жаль, також невідомі навіть вузькому колу фахівців –спеціалістів з проблеми українського національно-визвольного руху початку ХХ ст. Передусім, це такі роботи, як “Утворення коронного краю в Австрії”, Відень, 1915; “Українське національне питання в творах Драгоманова”, Відень, 1915; “Війна і польська думка”, Львів, 1916; “Українська Галичина – окремий коронний край”, Львів, 1916; “Галичина в житті України”, Відень, 1916 та інші [9, т.4, арк. 149–151].

Публіцистична діяльність М. Лозинського за створення єдиної соборної самостійної Української держави викликала вороже ставлення до нього полонофільських

сил. Серед них виділялась невелика християнська соціальна партія. Її лідери Олександр Барвінський та Анатоль Вахнянин зі своїм зятем Студинським в органі партії “Руслан” розгорнули проти М. Лозинського брудну кампанію цькування, на що він боляче реагував. Додамо до сказаного ще одне важливе, на наш погляд, зауваження. Тематика багатьох з вищеназваних робіт перегукується з тими, що опубліковані М. Лозинським в радянській Україні, по переїзді сюди в 1927 р., в часописах “Червоний шлях”, “Червоне право”, “Україна” [див. 3, 4, 5, 6], а тому ми маємо можливість дати, хоч і опосередковану, їх оцінку, принаймні, зробити висновок про їх ідейну спрямованість, аргументацію автора, що відстоював в них або ідею широкої автономії західно-українських земель в межах Австро-Угорщини, або ж самостійного державного існування. Це мало великий вплив на піднесення національно-визвольного руху і зробило М. Лозинського відомою фігурою в національно-демократичному русі Галичини з досить високим громадсько-політичним рейтингом, що й підтвердили події кінця 1918–1919 р.р.

Ідея створення Української держави в Східній Галичині, Буковині, в Закарпатській Україні кристалізувалася двома шляхами: суспільно-політичною думкою, що бачимо на прикладі громадсько-публіцистичної діяльності М. Лозинського, внесок якого в її формування впродовж к. XIX – поч. XX ст. був величезним, та практичними кроками лідерів українського національного руху в західно-українських землях, що активізувалисяч наприкінці 1917 р.

Так, у жовтні 1917 р. деякі українські галицькі лідери створили організацію, метою якої було підготувати злуку Галичини з Східною Україною, оскільки в австрійсько-польських колах постійно продовжувала циркулювати думка, що галицькі землі мають залишитися в складі нової Польщі, яка ввійде до Австро-Угорщини як третій рівноправний партнер. У грудні 1917 р. українське парламентське представництво заявило в австрійському парламенті, що Східна Галичина або в цілості буде в складі Австро-Угорщини як окремий коронний край, або приєднається до Української Народної Республіки і що це останнє відповідає найвищому ідеалові української нації [7, с.172]. Після схвалення австро-угорським урядом 4 вересня 1918 р. “Чотирнадцяти пунктів Вільсона” в дусі права самовизначення народів як основи своєї національної політики, українське парламентське представництво, протестуючи проти наміру уряду отримати прихильність поляків ціною приєднання українського населення Галичини і Холмщини до майбутньої Польщі (в федерації з Австрією, самостійність якої вже була визнана Англією, Францією, Італією, США) в заявах урядові від 4 і 9 жовтня 1918 р. накреслило, що “наша дорога не веде до Варшави, але до Києва, а як хтось хоче злучити нас з поляками, то хіба по наших трупах” [7, с.174]. На жаль, ми не можемо посилатися з приводу цих і подальших революційних подій в західно-українських землях на свідчення і аналітичні судження М. Лозинського, викладені ним в його багатотомній монографії “Українська революція: розвідки і матеріали: Галичина в р.р. 1918—1920”, Відень, 1922, як це робить, наприклад, Т. Гунчак [2, с.156–161] та інші діаспорні автори, оскільки цієї праці немає в Україні. Можна висловити припущення, що М. Лозинський її привіз свого часу, переїхавши в Україну, зі своїм “політичним архівом”, але її спіткала доля більшої частини його архіву, який за визнанням М. Лозинського, йому просто не віддали [9, т.5, арк.39]. Можливо, що праця була в числі інших конфіскованих при обшуку під час арешту матеріалів. “При обшуку,— написав Михайло Михайлович в одній з заяв,— були забрані екземпляри моїх праць, що вийшли окремими виданнями” [9, т.5, арк.45].

Загроза повного розпаду Австро-Угорщини спонукала імператора Карла видати 16 жовтня 1918 р. маніфест про перебудову імперії на федералістських засадах. Пер-

шим кроком у цій реформі стало утворення національних рад з депутатів парламенту – представників окремих народів, що входили до Австро-Угорської імперії. 18–19 жовтня у Львові зібралася Конституційна Комісія, що прийняла назву Українська Національна Рада. Як зазначає І. Нагаєвський, ще до скликання 18 жовтня 1918 р. Конституційної Комісії у Львові діяв Народний Комітет, до якого входили К. Левицький, І. Кивелюк, В. Панейко, М. Лозинський, В. Охримович, С. Баран та ін. [7, с.177].

З допомогою матеріалів М. Лозинського, що містяться в його слідчій справі, у нас є можливість більш повно охарактеризувати склад Української Національної Ради. Т. Гунчак не називає складу Української Національної Ради [2, с.157]. І. Нагаєвський та інші автори говорять, що до неї увійшли українські члени австрійського парламенту у Відні, члени палати панів, українські посли галицького та буковинського сеймів та делегати від кожної політичної партії [7, с. 175; 1, с. 314]. М. Лозинський пише, що до членів Ради не запросили “так звану москвофільську партію”, а окрім того, не згодившись з текстом Маніфесту Ради, не ввійшла до неї українська соціал-демократична партія [9, т.2, арк. 304–305]. Хоча пізніше, 1 листопада, після усунення австрійської адміністрації та зайняття Львова українськими загонами австрійської армії, засвідчує М. Лозинський, вона взяла участь в діяльності Української Національної Ради.

До складу Української Національної Ради 1 листопада було кооптовано і М. Лозинського, як активного громадсько-політичного діяча західно-українських земель. Після проголошення 13 листопада 1918 р. Західно-Української Народної Республіки Національна Рада стала її вищим законодавчим органом. Виконавчим органом ЗУНР став Державний секретаріат.

М.М. Лозинський засвідчує свою участь в цих подіях в багатьох матеріалах своєї “справи”. В автобіографічній довідці, прикладеній до заяви на ім’я наркома внутрішніх справ СРСР Г. Ягоди, він пише: “Восени 1918 р. я брав участь в утворенні Західно-Української Народної Республіки, був членом Української Національної Ради, входив до складу уряду (як товариш Державного секретаря іноземних справ)” [9, т.2, арк.305].

З державотворчих актів Української Національної Ради треба відзначити: 1) Маніфест 18 жовтня 1918 р. про утворення Західно-Української держави; 2) тимчасовий основний Закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії 13 листопада 1918 р. (артикул 1 основного Закону надавав новоутвореній державі назву: Західно-Українська Народна Республіка, що об’єднувала всі українські етнічні території, які були в складі Австрії – Східну Галичину, Північну Буковину і Закарпаття); 3) ухвалу про злуку ЗУНР з УНР 3 січня 1919 р., прийняту Трудовим Конгресом в УНР 22 січня 1919 р. [3, с.1089]. М. Лозинський пізніше, в 1928 р., проживаючи уже в УСРР, в роботі “В десятиріччя Галицької революції (Галичина, Антанта і Радянський Союз)”, напише, що “оцінюючи державне об’єднання українських земель, треба мати на увазі, що передвоєнний український національний розвиток Галичини був тісно зв’язаний з передреволюційним українським рухом у Росії. Через те перший етап будови української державності і на українських землях Австро-Угорщини зв’язав себе з тією формою української державності на Великій Україні, що її висунули представники українського національного руху передреволюційної доби в формі Центральної Ради, а потім Директорії УНР” [3, с.1089].

Активно розпочате державотворення було перервано нападом польських бойовиків на українські збройні частини у Львові. Бої між українськими і польськими формуваннями у місті точилися три тижні. Особливо постраждало єврейське населення через погроми. Чоловіків убивали, жінок, дітей залишали в палаючих хатах, а тих, хто намагався їх врятувати, стріляли вартіві, що блокували вулиці. Крамниці грабували, божниці руйнували [7, с.196].

Одночасно поляки запропонували українській владі мирні переговори. Головою делегації ЗУНР для ведення переговорів з польською стороною було призначено М. Лозинського, який залишив історії спогади очевидця у вигляді власноручних зізнань в слідчій камері спецкорпусу ДПУ УСРР від 12 травня 1933 року. Слідчий секретно-політичного відділу ДПУ УСРР Соколов, залучаючи ці записки до слідчої справи як протокол допиту, переслідував, звичайно, зовсім іншу мету, однак, записки М. Лозинського від цього не втратили для нас своєї цінності.

М. Лозинський пише, що переговори велись з перервою з 2 по 22 листопада 1918 р. В переговорах взяв участь французький офіцер Вілем, що вів розвідницьку роботу у Києві. Він виступив, за словами Лозинського, з яскравою промовою на захист польської сторони [9, т.2, арк. 304]. І. Нагаєвський називає цього француза Вілліам і стверджує, що його запросили з Ясс [7, с.197]. Розповідаючи про діяльність М. Лозинського, І. Нагаєвський переповідає його лист-протест до Ю. Пілсудського від 15 грудня 1918 р. Безкомпромісність голови української делегації спричинилась до того, що поляки добились його заміни на доктора С. Томашівського [7, с.196].

В ніч на 22 листопада 1918 р. українські загони разом з урядом залишили Львів. Лозинський через хворобу не міг виїхати і вимушений був переховуватися до приїзду антантівської комісії під головуванням французького генерала Бартелемі.

26 лютого 1919 р. у Львові відбулося спільне засідання української і польської делегацій та Комісії Антанти. Остання запропонувала проект договору, за яким Львів та Дрогобич (приблизно третина території Галичини і нафтові промисли) повинні відійти полякам. Польща та ЗУНР за цим проектом укладали лише воєнне перемир'я. Вирішення політичної долі ЗУНР Антанта залишала за собою, зовсім не беручи до уваги акту возз'єднання Західно-Української Народної республіки з УНР в єдину соборну державу. Українська делегація вимушена була взяти перерву для консультацій і виїхала в Ходорів, де в ставці українського війська перебували голова Української Національної Ради Є. Петрушевич, голова Державного секретаріату С. Голубович і голова Директорії УНР С. Петлюра. М. Лозинський знову увійшов до складу української делегації.

Комісія Антанти 27 лютого 1919 р. також приїхала в Ходорів. Антантівський проект перемир'я було відхилено. Українська сторона відновила воєнні дії, в результаті її успішного наступу на Городок поляки ладні були евакуюватись з Львова. Втримати позиції їм допомогла Комісія Антанти, яка настоювала на продовженні перемир'я. Тим часом польські війська підвезли підкріплення і амуніцію і протягом 10–18 березня 1919 р. УГА втратила наступальну ініціативу.

10 березня 1919 р. М. Лозинського було призначено товаришем (заступником) державного секретаря іноземних справ ЗУНР. У відсутності В. Панейка, державного секретаря іноземних справ ЗУНР, який відправився на Паризьку мирну конференцію, він фактично вів закордонні справи ЗУНР. На початку квітня, пригадує М. Лозинський, у Ходорів надійшла телеграма Найвищої Ради Мирної конференції за підписом Вільсона про те, що українці з поляками повинні укласти "завіщення зброї" на фактичній лінії фронту і вислати своїх делегатів до Парижа для ведення подальших переговорів про перемир'я за посередництвом Антанти [9, т.2, арк. 306]. Уряд ЗУНР направив до Парижа для участі в переговорах у складі об'єднаної делегації УНР М. Лозинського і Д. Вітовського (державний секретар військових справ). Вони везли з собою документи про дійсний стан справ. У перших числах травня 1919 р. об'єднана делегація УНР вступила в нелегкий переговорний процес. Перед викладенням перипетій переговорів Михайло Лозинський дав характеристику співвідношення сил в українській делегації. Головою делегації був Г. Сидоренко, делегат від Директорії,

його заступником – державний секретар іноземних справ уряду ЗУНР В. Панейко, відповідальним секретарем – П. Дідушок. Делегація не була монолітним колективом. В ній діяло кілька різнонаправлених сил. Принцип її утворення як об'єднаної – від Урядів УНР та ЗУНР – не відігравав домінуючої ролі в розбіжностях між членами делегації. Так, за словами М. Лозинського, В. Панейко і професор С. Томашівський (радник) наполягали на тому, щоб мати голос при вирішенні загальноукраїнських проблем, а питання, пов'язані з ЗУНР, розглядати без узгодження з придніпрянцями. Тому новоприбулі делегати від уряду ЗУНР, відомі своїми поглядами на Українську державу, як соборну, були зустрінуті ними вороже [9, т.2, арк.309]. До того ж, члени об'єднаної української делегації поділялись, незалежно від того, яким урядом вони були направлені, на самостійників і федералістів. Більшість делегації (на чолі цієї групи стояв голова делегації Г. Сидоренко) була за самостійну українську державу. В. Панейко, А. Марголін та О. Шульгин готували ґрунт для офіційних переговорів з російськими білогвардійцями (Маклаков-Савинков) про федеративний зв'язок між Росією та Україною [9, т.2, арк.308].

Найвища Рада Мирної конференції ще на початку квітня 1919 р. утворила окрему комісію для ведення переговорів і укладення польсько-українського перемир'я. Очолив комісію англійський генерал Бота. Комісією було вироблено новий проект перемир'я, який відрізнявся від попереднього лише тим, що Дрогобич з нафтою залишався на українському боці від демаркаційної “лінії Боти”. Для узгодження позицій комісія скликала наради окремо з українською і окремо з польською делегаціями. 13 травня українці підтримали проект, але на цей раз його відхилила польська делегація. Безуспішно переломити хід переговорів видалась і спроба М. Грушевського, який з'явився в Парижі наприкінці травня 1919 р. М. Лозинський розповідає, як, оцінивши протиріччя, що роздирали українську делегацію, М. Грушевський вирішив утворити громадський “Комітет незалежної України” з метою впливу на перебіг переговорів і запропонував М. Лозинському, як стійкому прибічнику української соборної держави, увійти до його складу. Головою Комітету став М. Грушевський, заступником голови – М. Лозинський, секретарем – Ф. Савченко. Серед членів Комітету М. Лозинський згадує есера Д. Ісаєвича [9, т.2, арк. 315]. За словами М. Лозинського, Михайло Грушевський заявив, що не треба зв'язувати справи української державності з Директорією.

8 червня 1919 р. на українсько-польському фронті сталися значні зміни. З метою відібрання нафтових районів Підкарпаття у поляків УГА здійснила так званий Чортківський прорив. Зайнявши Чортків і значну кількість сіл і містечок, УГА погнала поляків у напрямку Львова. Однак, обставини на інших фронтах і брак резервів та набоїв не дозволили розвинути успіх наступу. До того ж, делегація С. Петлюри 16 червня уклала у Варшаві угоду про утворення демаркаційної “лінії Дельвіга” (Тернопіль – Острів по річці Серет і до Незвиська на Дністрі). 25 червня 1919 р. Польща отримала від Антанти дозвіл продовжити воєнні операції до р. Збруч. У липні 1919 р. вона вже повністю окупувала Східну Галичину.

Ця угода дуже зашкодила українській делегації в Парижі. Серед подробиць перебування у Парижі М. Лозинський згадує участь представників делегації УНР в засіданні Найвищої Ради в резиденції президента США В. Вільсона 20 червня 1919 р. у присутності В. Вільсона, Д. Ллойд-Джорджа, Ж. Клемансо. Італію представляв міністр іноземних справ С. Сонніно. Від делегації УНР в цьому засіданні взяли участь Г. Сидоренко, В. Панейко, М. Лозинський і Д. Вітовський [9, т.2, арк. 310].

Наступного дня, як розповідає М. Лозинський, відбувся прийом української делегації у Ж. Клемансо. Він запропонував спробувати домовитись з росіянами, натякаючи, що Антанта хоче створити федеративну Росію. Про С. Петлюру, за словами М. Ло-

зинського, Ж. Клемансо висловився, що він, власне кажучи, більшовик [9, т.2, арк. 312].

Революційні події в західно-українських землях закінчилися.

Таким чином, “справа” М. М. Лозинського та його праці, як втрачені для нас, так і ті, що збереглися, дозволяють зробити висновок про непересічне значення його особи в історичних подіях в західно-українських землях перших двох десятиліть ХХ ст. Як публіцист, він гуртував громадськість навколо ідеї самостійності і державності українських земель. Значним є його внесок, як активного учасника революції 1918–1919 р.р. в Галичині у державотворчий процес в ЗУНР. Нарешті, десятки його праць з проблем національно-визвольного руху і революційних подій в західно-українських землях мають спонукати нас оцінити його і як історика тих подій.

Література:

1. Верстюк В., Дзюба В., Репринцев В. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник.—К., 1995.
2. Гунчак Т. Україна. Перша половина ХХ століття.—К., 1993.
3. Лозинський М. В десятиріччя Галицької революції (Галичина, Антанта і Радянський Союз)//Червоне право.—1928.—№23.
4. Він же. З польсько-радянських відносин // Червоний шлях.—1929.—№8–9.
5. Він же. Міжнародна охорона національних меншостей і Ліга Націй//Червоний шлях.—1929.—№5–6.
6. Він же. Обопільні стосунки між Великою Україною й Галичиною в історії розвитку української політичної думки ХІХ і ХХ ст. // Червоний шлях.—1928.—№2.
7. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття.—К., 1993.
8. Рибалка І. К. Історія України. Ч.2.—Харків, 1997.
9. Архів УСБУ по Харківській області, №013030 (справа М.М. Лозинського), т.1–5.

Державотворчі та національні проблеми в конституційному процесі доби української революції (1917–1920 р.р.)

Конституція України, прийнята 28 червня 1996 р., завершила процес становлення незалежної української держави, юридично закріпивши основи державного і суспільного устрою в країні. Однак, прийняття Основного закону не поставило крапку в конституційному процесі, оскільки він включає не тільки розробку нової, а й вдосконалення чинної конституції та основ конституційного ладу. Нова Конституція України недосконала, але її можна змінити на краще шляхом змін і доповнень.

Розробка проекту Основного закону України на сучасному етапі привернула увагу науковців і політиків до конституційного процесу часів національно-демократичної революції 1917–1920 р.р. Багатющий історичний досвід цієї історичної доби, без сумніву, став у нагоді під час прийняття сучасної Конституції, і ще знадобиться у майбутньому.

Науковий інтерес з боку істориків і юристів до конституційного процесу, що відбувався в період правління Центральної Ради, П. Скоропадського та Директорії з об'єктивних причин (недоступність першоджерел та неможливість опублікування результатів досліджень) почав проявлятися лише в 90-х роках. Тому проблема залишається ще маловивченою. Найбільший внесок у її висвітлення внесли монографії та наукові статті О. Копиленка, написані як особисто, так і у співавторстві з М. Копиленко [5–11]. Важливе значення для вивчення проблеми мають також праці з питань державотворення [1, 3, 14]. Паралельно з першими науковими публікаціями з друку вийшли збірки першоджерел [4, 15, 16, 17]. Все це створило умови для залучення до вивчення різних аспектів конституційного процесу революційної доби широкого кола науковців.

Конституційний процес національно-демократичної революції, як і саму революцію, можна умовно поділити на три періоди: Центральної Ради, Гетьманату та Директорії. Кожен з них мав свої особливості. В першу чергу це стосується державного будівництва і, певною мірою, вирішення національної проблеми.

Початок реального конституційного процесу в Україні пов'язаний з поваленням російського самодержавства і демократизацією суспільного життя. Створена 4 [17] березня 1917 р. Центральна Рада спочатку була однією із громадських організацій. Протягом весни вона увібрала в себе всі національно свідомі та активні елементи і здобула широку підтримку українського народу. Грунтом для об'єднання і піднесення Центральної Ради стало висунуте нею гасло боротьби за автономію краю. Ідея автономії України була найпопулярнішою серед українських громадських діячів ХХ ст. І була закріплена в програмах усіх політичних партій [15] за винятком УНП та УПСР (1917 р.), які очолював М. Міхновський.

Центральна Рада проіснувала майже 14 місяців. Головним змістом її діяльності було відродження української нації та створення сприятливих умов для її подальшого вільного розвитку, який можливий тільки в умовах національної державності. Таким чином, державотворчі та національні проблеми були тісно пов'язані і відігравали провідну роль в політиці Центральної Ради. Ці питання знайшли відображення в багатьох актах, виданих Центральною Радою. Найважливішими з них вважаються Універсали. Вони мали не нормативний і, тим більше, не конституційний, а політико-декларативний характер. Однак, їх часто включають до конституційного процесу, оскільки в них визначалися загальні засади конституційного ладу. В першу чергу, це стосувалося політико-правового статусу та деяких ознак української державності. Так, у 1 Універсалі Центральна Рада проголосила: "Хай Україна буде вільною. Не одділяю-

чись від усієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Україні дають... Всенародні Українські Збори (Сойм)" [1, с.545].

Третій Універсал зазначав, що "віднині Україна стає Українською Народною Республікою. Не відділяючись від Російської Республіки й зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб Російська Республіка стала федерацією рівних і вільних народів" [16, с. 74]. А у IV Універсалі, виданому у надзвичайно складній політичній ситуації, проголошувалося, що "Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу" [16, с. 76]. Однак, остаточного розриву з ідеєю федералізму не відбулось. Навіть війна з Радянською Росією не перешкодила Центральній Раді заявити, що Українські Установчі Збори, як "найвищий господар і управитель" України "має рішити про федеративну зв'язь з народними республіками колишньої російської імперії" [16, с. 78].

Питання про розробку Конституції постало перед Центральною Радою невдовзі після прийняття I Універсалу. 24 червня (7 липня) 1917 р. вона затвердила "Інструкцію, на основі якої обирається Комісія по підготовці Статусу Автономії України". Створена комісія розпочала реальний конституційний процес. Він просувався мляво і фактично не висвітлювався в засобах масової інформації [5, с. 78].

3 листопада 1917 р. конституційний процес значно прискорився. Після падіння Тимчасового уряду і проголошення Радянської влади в Росії, Центральна Рада останню не визнала, заявила, що бере всю повноту влади в Україні в свої руки і розпочала законотворчу діяльність. 25 листопада (8 грудня) 1917 р. був прийнятий Закон про порядок видання нових законів. Він не регламентував законодавчий процес, але розмежовував повноваження Центральної Ради та Генерального Секретаріату. Право приймати закони закріплювалося за Центральною Радою, а Генеральний Секретаріат міг видавати лише розпорядження з питань управління в межах чинного законодавства [5, с. 177–178]. Таким чином, паралельно з розробкою проекту Основного закону почали створюватися правові акти, які юридично закріплювали державний устрій та деякі інші основи конституційного ладу в Україні.

Важливе значення для питання державного будівництва мав Закон про вибори до Установчих зборів Української Народної Республіки від 11, 16 (24, 29) листопада 1917 р., в якому знайшли відображення всі аспекти процедури виборів. Виборче право поширювалося на всіх громадян, яким виповнилося 20 років, незалежно від статі. Обмежень за класовою, чи національною приналежністю не передбачалося [5, с. 180].

Значне місце в практичній діяльності та конституційному процесі Центральна Рада приділяла національному питанню, оскільки Україна була багатонаціональною державою. Кількість неукраїнського населення в ній коливалося від 24% до 30%, в залежності від того, яку територію вважати українською (9, с.96). Правовий статус національних меншин в республіці було визначено Законом про національно-персональну автономію від 9 січня 1918 р. Потім цей закон ліг в основу відповідного розділу Конституції УНР.

Права національних меншин – це один із аспектів більш широкого поняття конституційного статусу особи в державі. Всі новостворені держави зтикаються з необхідністю розв'язання дуже болючого питання надання громадянства. УНР не стала винятком. Центральна Рада, яка багато разів на практиці доводила свій демократизм і цивілізованість, прийняла Закон про громадянство від 2–4 березня 1918 р., який викликав обурення насамперед юристів-фахівців і широкої громадськості, тощо. Навіть урядовці погоджувалися з тим, що цей нормативний акт недосконалий. За законом громадянами

УНР визнавалися всі, хто народилися на Україні і пов'язані з нею постійним перебуванням, якщо вони не були помічені в діяльності, спрямованій проти української державності. Військовослужбовці і біженці, що опинилися в Україні 1 серпня 1914 р. мали можливість набути громадянство у порядку, передбаченому для іноземців [5, с.75]. Таким чином, цей закон позбавляв права на громадянство всіх, хто не визнавав Центральну Раду і виступав проти неї.

Розроблений Центральною Радою конституційний проект не виносився на загальнонародне обговорення і взагалі не оприлюднювався. Такої ж практики дотримувалися і інші політичні сили цієї доби. Проект був затверджений 29 квітня 1918 року на засіданні Малої Ради. Передбачалося, що він буде винесений на обговорення Всеукраїнських установчих зборів, які приймуть остаточне рішення. Але 29 квітня стало останнім днем існування Центральної Ради, тому її наміри залишилися нездійсненими.

Схвалена Центральною Радою Конституція УНР, або Статут про державний устрій, права і вільності УНР, являла собою перший в історії України Основний закон держави. Вона складалася із 8 розділів, які містили 83 параграфи. В 1 розділі затверджувалися загальні постанови державного і суспільного устрою республіки. УНР проголошувалася незалежною унітарною державою. Суверенне право в ній належало народу і здійснювалося через Всеукраїнські Збори. За націями закріплювалося право на впорядкування своїх культурних потреб у національних межах, а за землями, волостями і громадами – право на широке самоврядування [16, с.79].

В 2 розділі проголошувалися права громадян: свобода слова, друку, сумління, організацій, страйків, переконань, виборче право (параграфи 18, 19, 21), недоторканість без рішення суду особи, житла, кореспонденції (параграфи 13–16), підкреслювалась рівність прав громадян (параграфи 11, 12). Разом з тим, зазначалося, що суд може позбавити особу прав громадянина [16, с. 79–80].

Органи державної влади, їхні повноваження і порядок формування визначалися у 3–6 розділах. Державна влада в УНР поділялася на три гілки: законодавчу, виконавчу і судову. Верховним органом влади проголошувалися Всенародні Збори, які мали здійснювати законодавчу владу та формувати Раду Народних Міністрів, як вищий орган виконавчої влади та Генеральний Суд – “Найвищий Суд Республіки”. Таким чином, за формою правління УНР мала стати парламентською республікою. Але в день прийняття Конституції Центральна Рада сама ж і порушила одну із її норм, обравши президентом України М.С. Грушевського. Відсутність нормативного врегулювання компетенції президента не дозволяє до кінця усвідомити позицію Центральної Ради. Справа в тому, що запровадження президентської посади з широкими владними повноваженнями змінювало парламентську форму правління на президентську. І це мало знайти відображення в Основному законі. А обирати президента з обмеженими повноваженнями взагалі не мало сенсу в тих складних умовах.

7 розділ Конституції УНР називався “Національні Союзи”. Він закріплював за народами України право на національно-персональну автономію. Ідея національно-персональної автономії вперше була висунута австрійськими соціал-демократами. Центральна Рада взяла її на озброєння, проголосила в двох останніх Універсалах і закріпила Законом від 9 січня 1918 р.

Конституційне регулювання права націй на національно-персональну автономію виявилось доволі суперечливим і, певною мірою, штучним. Основний закон гарантував це право всім націям. Разом з тим, закріплювалися неоднакові умови його реалізації різними народами. Так, великоруській, єврейській і польській націям право на національно-персональну автономію надавалося безпосередньо Конституцією. Білоруській, чеській, молдавській, німецькій, татарській, грецькій, болгарській націям,

щоб скористатися цим правом, треба було звертатися до Генерального Суду з заявою, підписаною не менш ніж 10 тис. громадян УНР даної національності. Представники інших націй повинні були надсилати аналогічну заяву до Всенародних Зборів УНР. Рішення вищих органів законодавчої і судової влади могли бути як позитивними, так і негативними. А це означало, що конституційні гарантії на національно-персональну автономію мали тільки росіяни, євреї та поляки. Окрім того, щоб реально скористатися цим правом, представники національних меншин мали записатися до спеціального національного кадастру (списку), який потім оприлюднювався. Все це навряд чи можна кваліфікувати як цивілізований підхід до розв'язання національного питання. Другим важливим недоліком 7 розділу була невизначеність компетенції Національних Союзів, в які об'єднувалися нації. Її мали визначити національні Установчі Збори. Причому, їхні рішення не були остаточними – їх затверджували Всенародні Збори, тобто українська більшість.

Останній розділ Конституції визначав випадки і порядок тимчасового припинення громадянських прав і свобод у державі.

Таким чином, затвердження Конституції УНР завершило період правління Центральної Ради та конституційний процес, розпочатий нею. Конституція розроблялась як юридичний акт, тому в ній майже не знайшли відображення політичні пристрасті революційної доби. Вона не була досконалою, не врегулювала такі важливі питання, як територіальний устрій держави (територія УНР ніяк не була визначена), місцеве самоврядування, соціально-економічний лад. Однак, вона являла собою взірць державного і суспільного устрою, до якого прагнула Центральна Рада.

Конституційний процес в період правління гетьмана П. Скоропадського відбувався в складних умовах іноземної окупації. Основні конституційні акти, проголошені в день запровадження гетьманату – “Грамота до всього українського народу” та “Закони про тимчасовий державний устрій України” підкреслювали тимчасовий характер гетьманської влади і державного устрою. Остаточні ці питання мав вирішити Український Сойм, який гетьман збирався скликати у “найближчий час”, але так і не спромігся. “Грамота” – це гетьманський аналог універсалів Центральної Ради, а “Закони” можна охарактеризувати, як тимчасову Конституцію.

Проголошені акти не визначали політико-правового статусу України, але їхній зміст говорив про те, що йдеться про незалежну державу, а не частку якоїсь іншої. Скасовувалася стара назва держави та запроваджувалася нова – Українська Держава. Змінювалася також форма правління – замість парламентсько-республіканської встановлювалася диктаторська. Нова недемократична форма правління обґрунтовувалася тим, що “бешкети й анархія продовжуються на Україні, економічна розруха і безробіття збільшуються і розповсюджуються з кожним днем” [16, с.86] і в таких умовах “забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці” здатна тільки сильна одноосібна влада [16, с.86]. Про популярність ідеї сильної влади, яка зможе навести порядок, свідчить той факт, що гетьман був обраний 8-тисячним Хліборобським Конгресом.

Територіальний устрій України новими законами не врегульовувався і, як показало майбутнє, він залишився таким, яким був ще за царя – унітарним.

Важливими ознаками новоствореної держави мали бути її правовий і демократичний характер. Так, в “Законах”, в розділі “Про закони”, стверджувалося, що “Українська Держава керується на твердих основах законів, виданих в установленій черзі” і більш-менш докладно розкривався законотворчий процес [16, с.89]. В розділах “Про гетьманську владу”, “Про Раду Міністрів”, “Про фінансову Раду” та “Про Генеральний Суд” визначалися вищі органи державної влади: Кабінет Міністрів – виконавчий орган, Генеральний Суд – судовий орган та Гетьман, в руках якого зосередились усі

функції верховної влади – законодавчої, виконавчої, судової, військової. Звісно, що диктатура не має нічого спільного з демократією, але чітке визначення компетенції владних установ свідчило про намір гетьмана обмежити свавілля влади законом. Широкі громадянські і особисті права, проголошені в розділі “Права і свободи українських козаків і громадян” відповідали вимогам демократії [16, с.88]. Щоправда, вказані норми не стали ґрунтом для реальної політики, оскільки Скоропадський, не здобувши підтримки революційної демократії, змушений був боротися з серйозною організованою опозицією. А боротьба завжди веде до обмеження прав і свобод людини. Гетьманські закони про вибори земств і міських дум відновили старі цензові обмеження виборчого права громадян. Крім того, поведінка німців, які наводили порядок на селі за допомогою каральних законів взагалі не мала нічого спільного з правом. І гетьманський режим, що спирався на німецькі багнети, не міг відмежуватися від політики союзників.

Національне питання в гетьманських конституційних актах не піднімалося. Певне відношення до цієї проблеми мав розділ “Про віру”. В ньому проголошувалася свобода віросповідання, але підкреслювалося, що “первенствующа в Українській державі є віра християнська, православна” [16, с.88]. СENS поняття “первенствующа” не розкривався і це вимагало спеціального тлумачення, або регламентації на рівні окремого закону. Крім того, ця норма створювала правовий ґрунт для національної дискримінації за релігійною ознакою (євреї, поляки, татари, німці не православні).

Відсутність конституційного регулювання національного питання не означала його повного ігнорування владою. Гетьман просто намагався розв’язати його не на етнічному, а на політичному ґрунті. Українська Держава, без сумніву, була державою національною. Це підкреслювалося автохтонною термінологією: Гетьман, Сойм, Отаман-Міністр, Генеральний Суд, козаки. На потреби українського національного відродження виділялося чимало коштів. Тому в галузі культури і освіти гетьманський режим мав значно більше конкретних здобутків, ніж Центральна Рада. Причому, українські культурні установи відкривалися поруч з вже існуючими, російськими. Статус української мови юридично визначений не був – в правлячих колах використовувалася і українська, і російська. Фактично це зберігало панування російської мови в містах – центрах науки, культури, освіти, політичного і економічного життя.

За законом жодна нація в Україні не отримувала будь-яких привілеїв. Закон про національно-персональну автономію було скасовано. 3 липня був прийнятий новий Закон про громадянство. Він закріплював нову концепцію української нації, яка ґрунтувалася не на знанні української мови, чи національній свідомості, а на лояльному відношенні до держави. Держави у територіальному, а не етнічному значенні. Фактично йшлося про формування політичної нації на зразок американської. Громадянами України визнавалися всі колишні царські піддані, які на момент прийняття закону проживали на території дев’ятох українських губерній. Для набуття громадянства не потрібно було ніяких заяв, як за часів Центральної Ради [5, с.190–193]. Це створювало умови для міжнаціональної злагоди і співпраці на ниві державного будівництва всіх: свідомих українців і русифікованих малоросів, росіян і представників інших національностей, що проживали на українській землі.

Конституційний процес періоду Гетьманату завершений не був, оскільки восени 1918 р. в результаті евакуації німців з України та наступу національно-демократичної опозиції, гетьманська влада захиталася і впала. Але за місяць до остаточної поразки П. Скоропадський у Грамоті до всього українського народу від 14 листопада 1918 р. заявив про можливість скасування незалежності України і об’єднання її на федеративних засадах з майбутньою небільшовицькою Росією. Цим документом опоненти

гетьмана (тодішні і сучасні) доводили його нещирість у справі національного державного будівництва. Сам же гетьман обґрунтовував зміну орієнтирів міжнародною ситуацією, що склалася – Антанта, що перемогла у 1-й Світовій війні підтримувала ідею “єдиної і неподільної Росії”. В таких умовах, коли всі навколо проти, Україна не мала шансів зберегти незалежність.

З приходом до влади Директорії 14 грудня 1918 р. розпочався новий етап конституційного процесу в Україні. Першим актом конституційного значення стала Декларація від 26 грудня, яка відновила Українську Народну Республіку і деякі закони Центральної Ради. Але попри те, що відновлювалася стара назва держави і до складу Директорії увійшли такі лідери Центральної Ради, як В. Винниченко та С. Петлюра, і сама держава, і розпочатий нею конституційний процес були іншими.

Суттєвих змін зазнала форма держави. За формою правління друга УНР – це республіка, очолювана революційним органом з диктаторськими повноваженнями – Директорією. Відмова української революційної демократії від парламентського правління пояснюється поширеною думкою, що в умовах політичної і соціально-економічної нестабільності ефективно керувати державою і суспільством може тільки сильна влада. Представницький орган виконати цю роль об’єктивно не міг. Одноосібна диктатура П. Скоропадського дискредитувала себе. Тому, за прикладом Великої Французької революції була створена Директорія із 5 осіб: В. Винниченко (голова), П. Андрієвський, А. Макаренко, С. Петлюра (військовий отаман) та Ф. Швець. Щоправда, до кінця 1919 р. усі члени Директорії вийшли з неї, залишивши С. Петлюру одноосібним лідером.

Конституційне оформлення відновленої УНР мусив здійснити Конгрес Трудового Народу України, що працював у Києві 22–28 січня 1919 р. Він ухвалив Універсал Трудового Конгресу і Закон про форму української влади. Ці документи заклали підвалини державного устрою в країні. Універсал визначив УНР самостійною державою, вища влада в якій належить трудовому народу. Народ здійснює її через Трудовий Конгрес [16, с.93–94]. Проте, Київ вже обстрілювала Червона Армія, тому повноваження Конгресу передавалися Директорії, яка мала поповнитися представниками від ЗУНР. Крім того, Директорія мала ще й обрати виконавчу владу – Раду Народних Міністрів. Компетенція жодного органу влади та розподіл повноважень між членами Директорії чітко визначені не були. Невдовзі це призвело до серйозних проблем у їхній діяльності. Закон про форму української влади виходив із Акту Злуки між УНР та ЗУНР, що був урочисто проголошений 22 січня 1919 р. Згідно з ним, ЗУНР перейменовувалася на Західноукраїнську область на правах повної автономії. І хоча зміст автономії законодавчо врегульований не був, і ЗУНР так і не увійшла до складу єдиної УНР, в конституційному процесі був зроблений крок у напрямку перетворення унітарної республіки у федеративну.

Подальший перебіг подій – евакуація Директорії з Києва та ескалація воєнних дій – обумовив загострення боротьби і в самому українському таборі. За півтора роки лідери УНР пройшли складний шлях докорінної переоцінки цінностей. Соціалізм, як соціальний ідеал, поступився курсу на ринкову економіку. Про це свідчила Декларація Ради Народних Міністрів від 26 травня 1920 р. Змінилися орієнтири і в державному будівництві. Ідея трудових рад була відкинута, а натомість впроваджувалися принципи парламентаризму. Рада Народних Міністрів в Декларації від 12 серпня 1919 р. проголосила твердий намір сформувати нові органи влади і самоврядування на основі прямих, всенародних, таємних, рівних і пропорційних виборів. Названі зміни закріплювалися в проєкті Конституції.

Конституційний процес доби Директорії фактично розпочався в останній рік її існування. 6 травня 1920 р. під тиском опозиції С. Петлюра пообіцяв виробити конституцію. Але урядова Комісія по розробці Основного закону УНР була створена лише

30 серпня. Вона розглянула три конституційні проекти: Центральної Ради, професора Київського університету Отто Ейхельмана та Всеукраїнської Національної Ради, яка була головним ініціатором цього процесу. Про Конституцію Центральної Ради йшлося вище. Директорія мала її з самого початку, але чинності не надала, вважаючи неприйнятною парламентську форму правління. Проект О. Ейхельмана ґрунтувався на принципі народного суверенітету, що реалізувався шляхом прямого народовладдя у формі референдуму з усіх найважливіших питань державного устрою і суспільного ладу, оскільки “держава існує для людей, що в ній живуть”, а не навпаки. Другий принцип, який відстоював автор – це федеративний державний устрій України, з міцним центром [16, с.118–123]. Цей проект також був відхилений.

Комісія взяла за основу проект Всеукраїнської Національної Ради і суттєво його переробила. В результаті з’явився новий проект Правительственої Комісії, який і було подано для ухвали Раді Міністрів у жовтні 1920 р. В ньому УНР проголошувалася “самостійною і незалежною державою з демократично-республіканським, на основі парламентаризму, устроєм” [16, с.95]. Вся влада в ній належала народу. Вона здійснювалася через двохпалатний парламент – Державну Раду (законодавча влада), Голову Держави і Раду Міністрів (виконавча влада) та незалежні суди (судова влада). Питання організації законодавчої влади проект Конституції вирішував досить дивно, вводячи ще один орган – Державний Сойм, який до обрання Державної Ради мав виконувати законодавчі функції. А оскільки обидва органи треба було обирати, незрозуміло, навіщо запроваджувався проміжний Державний Сойм. Залишилася нерозв’язаною проблема взаємовідносин між Головою Держави та Радою Міністрів. Конституційне право Голови Держави здійснювати “вищий догляд за законністю управління” потребував додаткового тлумачення.

Територія УНР визначалася більш-менш чітко: вона охоплювала 9 губерній часів імперії та “Слобожанщину, а рівно всі інші землі, що їх в більшості заселяє український народ” [16, с.95]. Приналежність ЗУНР до УНР конституційного закріплення не знайшла. Але в статті 5 зазначалося, що території, які “виявляють окремі культурно-господарчі інтереси, одержать місцеву автономію” [16, с.96].

За характером УНР була національною державою. Конституційний проект закріплював за українською мовою статус державної. Національним меншинам гарантувалося право вільного національного і культурного розвитку, без детальної регламентації.

Велику увагу конституційний проект приділив правам громадян. Громадяни отримали широкі політичні та соціально-економічні права, в т.ч. право приватної власності. Спеціальний стаття був присвячений питанням набуття громадянства. Громадянами УНР визнавалися всі українці, що мешкали на українській території на момент прийняття закону. Представникам інших національностей треба було мати ценз осідлості як мінімум з 1 липня 1913 р., а військовим і урядовцям – з 1 липня 1917 р. [16, с.96–97].

Розроблений конституційний проект суттєво відрізнявся від конституційних актів часів Центральної Ради і Гетьманату. Він міг розпочати новий етап розвитку України – розвитку, орієнтованому на європейський досвід. Але він так і не був затверджений. Натомість С. Петлюра прийняв Закон про тимчасове верховне правління та порядок законодавства і Закон про Державну Народну Раду. Проте і ці акти залишилися на папері, тому що через кілька днів після їх прийняття Петлюра змушений був назавжди покинути Україну.

Таким чином, в умовах національно-демократичної революції вперше в історії України розпочався реальний конституційний процес. Його здійснювали не мислителі, а політики. Він не був завершений, як і процес національного державотворення. Центральна Рада, Директорія і гетьман П. Скоропадський по-різному ставилися до

конституційного врегулювання державного і суспільного життя. Перші дві влади розробили свої проекти Основного закону України наприкінці свого існування. Тому вони не набули чинності. Гетьманське ж правління від початку ґрунтувалося на конституційних законах, хоча і тимчасових, і значною мірою демагогічних.

Конституційний процес 1917–1920 р.р. характеризується схильністю всіх політичних сил до парламентських форм правління, однак на практиці всі вони тяжіли до диктатури (за винятком Центральної Ради). Всі конституційні акти в тій, чи іншій мірі підкреслювали демократичний і національний характер держави. Разом з широкими громадянськими правами, які декларувалися всіма властями, Конституції Центральної Ради та Директорії закріплювали за національними меншинами право вільного національного розвитку. Найскладнішою проблемою для законодавства революційної доби виявилось питання територіального устрою держави. Це відбилося в конституційних актах: Центральна Рада і Скоропадський просто замовчали проблему, а Директорія окреслила тільки територію Наддніпрянщини. Ідея федералізації України проглядалася в деяких правових нормах, але чітко відображена не була. В цілому ж, незважаючи на незавершеність і недосконалість конституційного процесу революційної доби, був здобутий великий історичний досвід. Він просунув далеко вперед українську політико-правову думку і заклав підвалини для розвитку конституційної теорії і практики у майбутньому.

Література:

1. Грабовський С., Ставрояні С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення.—К., 1995 Дзейко Ж. Правовий статус вищих органів державної влади періоду гетьманщини//Розбудова держави.—1996.—№3.
2. Дзейко Ж. Правовий статус вищих органів державної влади періоду гетьманщини//Розбудова держави.—1996.—№3.
3. Історія держави і права України: У 2 т.— К., 1996.
4. Конституційні акти України 1917–1920.— К., 1992.
5. Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України: 1917–1920.—К., 1997.
6. Копиленко О., Копиленко М. “Друга” УНР: спроба історико-теоретичного аналізу//Право України.—1996.—№8.
7. Копиленко О., Копиленко М. З досвіду законотворчості УНР та Української держави//Право України.—1995.—№5–6.
8. Копиленко О., Копиленко М. М.С. Грушевський і деякі проблеми розбудови української держави//Укр. іст. журн.—1996.—№5.
9. Копиленко О.Л. “Сто днів” Центральної Ради.—К., 1992.
10. Копиленко О.Л. “Українська ідея” М. Грушевського: історія і сучасність.— К., 1991.
11. Копиленко О., Копиленко М. Еволюція українського конституціоналізму//Право України.—1992.—№6.
12. Кухта Б. З історії української політичної думки.—К., 1994.
13. Мироненко О.М. Верховне управління Українською державою (квітень – грудень 1918 р.)//Правова держава.—1995.—Вип.6.
14. Павленко Ю., Храмов І. Українська державність у 1917–1919 р.р.— К., 1995.
15. Самостійна Україна: збірник програм українських політичних партій початку ХХ століття.—Тернопіль, 1991.
16. Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції.—К., 1993.
17. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т.—К., 1996.—Т.1.

РОЗДІЛ III. УКРАЇНА: ДОБА ТОТАЛІТАРИЗМУ

В.І. Базалєєв, О.М. Куценко

НЕП і розвиток промисловості України: 20-ті роки крізь призму 90-х

В умовах сьогодення, коли йде процес розбудови національної економіки на ринкових засадах, сучасна історіографія виявляє підвищений інтерес до переосмислення проблем і протиріч розвитку промисловості республіки у 20-ті роки.

Становлення організаційної побудови та господарських засад промисловості України відбувалось за російським зразком і сценарієм. Під час воєнно-комуністичного експерименту (1991—1920 рр.) партійно-радянська влада зліквідувала в Україні ринкові механізми та структури, остаточно підірвала економічні позиції великої і середньої буржуазії. В процесі всеохоплюючої націоналізації промисловості в Україні було націоналізовано 4500 діючих і 6500 недіючих фабрик, заводів і майстерень, які ставали державними підприємствами [1, с.234—235]. В порівнянні з 1917 р. на початку 1921 р. значно зменшилась частка дрібних капіталістів з 4,04 млн. чол. до 2,5 млн. За цей же період чисельно зросла питома вага дрібної буржуазії України з 7,94 млн. до 11,2 млн. чол. [2, с.71].

Відтак на території України була створена неефективна, безтоварна економіка з гіпертрофованою централізацією управління, яка спричинила глибинні кризові процеси в народному господарстві. На початку 1921 р. партійно-радянська верхівка УСРР обрала курс на побудову інтернаціональної моделі соціалізму. У зв'язку з цим у Всеукраїнський з'їзд Рад у лютому 1921 р. чітко візначав, що “загальногосподарський план УСРР повинен бути складовою частиною господарського плану федерації радянських республік...” [3, с.94].

Керівник російської революції В. Ленін в березні 1921 р. проголошує доповідь про заміну розкладки продподатком, що, з плином часу та першими заходами в сільському господарстві, стало іменуватися новою економічною політикою. Для аналізу наростання тоталітаризму в економічному житті України дуже важливим є розкриття стратегічної мети НЕПу з позицій історичного і логічного. Американський науковець З. Бжезинський [4, с.257], український історик С. Кульчицький [5, с.182] майже одноставно вважають, що НЕП був тактичним кроком правлячої партії, націлений перш за все на вилікування економіки за допомогою ринкових механізмів і приватної ініціативи. А в перспективі стратегічна мета НЕПу залишалася незмінною – побудова комуністичної економіки без приватних власників, ринку і товарно-грошових відносин.

З тих же позицій історичного і логічного здавалося б, що державна партія здійснить синхронне реформування економічної і політичної систем. Однак збереження політичних завоювань жовтневого (1917 р.) збройного перевороту було для правлячої партії справою священною і недоторканою. У 1918—1921 рр. вона не використала навіть тих вузьких можливостей для демократизації радянської державності. В країні сформувалась бюрократична система управління більш могутня, ніж в царській Росії [6, с.45—46]. За цих обставин НЕП не переборов деформацій “воєнного комунізму” в політичній сфері. Більш того, його політичні механізми були не докорінно перебудовані, а тільки лібералізовані [7, с.404]. В неурізаному вигляді збереглися повноваження органів держбезпеки, які у 20-ті роки все більше переходили під вплив партійного апарату [8, с.54, 58]. Заборона інакомислення на X з'їзді партії завершувала процес перетворення РКП(б) з політичної партії на інструмент державної влади. Вражаюча злитність державної партії з економікою, особливо промисловістю у 20-ті

роки, відкривала прямий шлях до політико-ідеологічних впливів, обмежень і втручання в економічній галузі.

З переходом до НЕПу в економічному житті України реально було відсутнє конституційне розмежування повноважень партійних і радянських органів влади, що зумовило на практиці функціонування конституційних (ради) і неконституційних (партія) центрів управління [9, с.91]. У 1921–1923 рр. на території України діяло російське законодавство, яке офіційно подавалося як використання досвіду радянського державотворення. Після утворення СРСР головним ставало загальносоюзне законодавство, яке мало безперечний пріоритет над республіканським [10, с.14], Перша Конституція СРСР (1924 р.) хибувала на загальність і не давала чіткого державно-юридичного визначення повноважень радянських республік, передусім у господарській сфері [11, с.7]. Зате вона надавала надто широкі права ЦВК СРСР в економічній галузі. Він мав право відмінювати постанови з'їздів Рад і ЦВК союзних республік, які порушували Конституцію СРСР [12, с.56].

З введенням НЕПу державна партія постала перед необхідністю відбудови вкрай зруйнованої промисловості. Відновлюючи економічне життя, партійно-радянська бюрократія РСФРР і УСРР намагалися, по-перше, поєднати єдиним господарським планом розвиток сільського господарства і промисловості; по-друге, запровадити в промисловості, поруч з директивно-командними, економічні методи господарювання; по-третє, внести зміни в організаційну форму управління промисловістю. Влітку 1921 р. партійно-радянські органи ліквідували 52 главки при ВРНГ. Натомість влітку 1921 р. в країні стали адміністративними засобами формуватися трести як виробничі об'єднання промислових підприємств [13, с.162]. В новостворені трести механічно були привнесені генетичні риси націоналізованої промисловості доби “воєнного комунізму”. З самого початку свого існування трести органічно пов'язувались з могутнім державним господарським апаратом. Створена система управління ВРНГ – трести базувались на директивно-командних і економічних методах, співвідношення між якими у 20-ті роки, в залежності від ситуації, постійно змінювалось.

Використовуючи державні акти РСФРР, 30 серпня 1921 р. РНК УСРР прийняла постанову “Про проведення в життя начал нової економічної політики”. Згідно з нею республіка концентрувала у своєму віданні найбільш важливі промислові підприємства. Всі інші – здавались в оренду, консервувались або зовсім закривались [14, с.491]. Початок трестуванню промисловості республіки було покладено декретом РНК УСРР від 21 жовтня 1921 р. “Основні положення про заходи до відбудови важкої промисловості”. За цим декретом в УСРР у трести були адміністративно об'єднані найбільш технічно обладнані, доцільно організовані і відповідно розташовані підприємства основних галузей промисловості [15, с. 612].

Наприкінці 1922 р. у всіх провідних галузях промисловості СРСР було організовано 430 трестів з кількістю робітників [16, с.45]. На цей час в Україні було створено 20 союзних і республіканських [17, с.165] та 54 трестів губернського підпорядкування [18, с.91], на яких налічувалося близько 220 тис. робітників [19, с.166]. З утворенням СРСР вся промисловість, а також трести, поділялися на союзна, республіканську та місцеву. До категорії загальносоюзних по конкретному списку були віднесені 72 великих трестів з 800 промислових підприємствами і 545 тис. робітників. Загальносоюзна промисловість охоплювала 14% усіх трестів, 25% промислових підприємств і 60% загальної кількості робітників [20, с.153]. З приводу віднесення українських трестів до загальносоюзних між центральними і республіканськими радянсько-господарськими органами на протязі 20-х років існували суттєві розходження і протиріччя.

Для оформлення організаційно-правових засад господарської діяльності трестів ВЦВК та РНК РСФРР видали декрет від 10 квітня 1923 р. “Про державні промислові

підприємства, які функціонують на підставі комерційного розрахунку (трести)”, який поширювався на всі союзні республіки і охоплював республіканську і союзнун промисловість [31, с.80–90] 2 липня 1923 р. ВУЦВК та РНК УСРР прийняли аналогічний декрет, який, на думку союзного господарського керівництва, обмежував компетенції РПО, ВРНГ і НКФ СРСР. У зв’язку з цим Президія ВРНГ СРСР постановила підняти питання перед РНК і ЦВК СРСР про відміну українського декрету [22, с.67]. Ці державні акти більш чітко виділяли в уставному капіталі трестів основний і оборотний капітал. Держава забороняла тресту пускати в ринковий обіг основний капітал. Постанови урядів визначали трести як державні підприємства, які діють з метою одержання прибутку на засадах комерційного розрахунку.

Цілком очевидно, що реальна дійсність 1921–1925 рр. потребувала від державних органів проведення подальших макроекономічних перетворень для успішної господарської роботи трестів. Але партійно-радянська бюрократія УСРР і СРСР в котрий раз виявила властивість знищувати традиційні економічні структури, які нею не створювались, і, навпаки, формувати фінансові та планово-економічні органи, але вже під егідою держави і під потреби партійно-радянських і господарських органів управління. Так, на початку 20-х років в Україні було розформовано соціально-економічний відділ при Українській академії наук, закрито інститут кон’юнктури, понівичено науков-дослідні та науково-практичні установи. Під тиском влади ряд визнаних науковців-економістів вимушені були емігрувати за кордон [23, с.180].

Водночас партійно-радянська верхівка адміністративними методами створювала кредитно-банківську і фінансову систему, установи по вивченню проблем ціноутворення і економічної культури. В УСРР при РНК, Наркоматах, державних установах, губвиконкомах, трестах, фабриках і заводах адміністративним шляхом організовувались планово-економічні структури [24, с.117–119]. Розробляючи і реалізуючи єдиний господарський план, вони, з плином часу, вбудовувались в державні структури влади. Слідування політичним пріоритетам державної партії ставало для них у 20-ті роки завданням першорядної ваги.

Важливо також підкреслити те, що у відбудовний період державні органи УСРР, використовуючи адміністративні методи, відіграли провідну організаційну роль у створенні синдикатів і бірж, головним призначенням яких було сприяння господарській діяльності трестів в умовах ринкової стихії. Тільки за березень-червень 1922 року в країні було створено 11 синдикатів або 2/3 загальної їх кількості, організованої в 1921–1925 рр. [25, с.100]. За цей же час в Україні виникло 15 бірж, провідну роль серед яких відігравали Харківська, Київська, Одеська та Катеринославська біржі [26, с.63]. Біржова система республіки намагалась охопити приватну торгівлю. Однак у цілому приватний капітал відігравав у біржовій торгівлі незначну роль. У результаті в середині 20-х років приватні торговці становили в середньому 25% усіх членів бірж, але вони контролювали лише 15% усього біржового обороту [27, с.12].

В 1921–1925 рр. самостійна, оперативно-господарська діяльність трестів УСРР, безперечно, мала відносний характер. З принципових питань господарської діяльності в умовах ринку повноваження трестів жорстко блокувались ЦВК і РНК СРСР, ВУЦВК і РНК УСРР, центральними і республіканськими господарськими органами. А звідси комерційний госпрозрахунок в діяльності трестів мав обмежений і суперечливий характер. З самого початку НЕПу державна партія свідомо не запровадила ринкових механізмів у взаємовідносинах між важкою і легкою промисловістю. Більш того, і навіть трестівський госпрозрахунок на початку НЕПу не міг існувати без сильних підпорок держави [28, с.150]. Вона, фінансово дотуючи господарську діяльність трестів в умовах ринку, створювала їм режим найбільшого сприяння, практично підри-

вала засади самофінансування і самоокупності трестів. І не дивно тому, що такий госпрозрахунок з державними підпорками існував на рівні правлінь трестів, не зачіпаючи його первинних осередків. З гіркотою зазначав голова РНК УСРР Х. Раковський у своєму виступі на VII Всеукраїнській партійній конференції (квітень 1923 р.), що НЕП зупинився біля воріт трестів, ... а на фабриках, заводах, майстернях госпрозрахунок зовсім не налагоджено [29, с.167].

В результаті державна партія, завдяки використанню обмежених і урізаних за змістом ринкових форм господарювання, забезпечила провідне місце держпромисловості у багатуокладній економіці в 1921–1925 рр. В кінці 1924/25 господарського року цензова промисловість України об'єднувала 56,4% підприємств, кооперативна – 20,3%, приватна – 23,3%. Відповідно валова продукція державної, кооперативної, приватної промисловості дорівнювала 88,6%, 5,5%, 5,9% [30, с.42–45].

Із зміною народногосподарської ситуації в середині 20-х років в економічному житті України центральним ставало співвідношення план – індустріалізація – госпрозрахунок підприємств. Проте відмова державної партії від реалізації ідеї самофінансування трестів і повноцінного госпрозрахунку обумовила економічну неефективність держпромисловості, подальшу залежність індустріалізації від державного бюджету і ресурсів селянських господарств [31, с.10–13].

В реконструкції народного господарства (1926–1929 рр.) УСРР зфокусувались фінансово-бюджетні, техніко-економічні та управлінські проблеми і протиріччя. З підвищенням політичної ролі держави зросли директивно-адміністративні функції союзних органів керівництва. В 1926 р. В. Куйбишев, ставши головою ВРНГ СРСР, відновив у своєму апараті главки, які намагалися все більше перебрати на себе республіканську промисловість і трести [32, с.75]. Держплан СРСР, здійснюючи загальнодержавне планування, не брав до уваги кожен союзн республіку як окрему господарську цілість. Своєю діяльністю він ігнорував Конституцію і реальний господарський план кожної республіки [33, с.105]. Як і раніше, партійні, радянські та господарські органи УСРР ставили перед союзним Центром питання про те, що система розподілу трестів на союзні і республіканські застаріла. Вона не враховувала специфіки національних республік і часто обмежувала їх суверенні права в галузі економіки. Урядовці республіки пропонували Центру віднести до загальносоюзних українські трести “Донвугілля” та “Південсталь”. Водночас передати від центру до ВРНГ УСРР такі трести як “Коксобензол”, “Цукротрест” та інші [34, с.67]. В цьому зв'язку X Всеукраїнський з'їзд Рад (квітень 1927 р.) своєю резолюцією “Про стан промисловості та перспективи її розвитку” доручив уряду республіки прийняти заходи до уточнення взаємовідносин ВРНГ УСРР з ВРНГ СРСР і посилення прав ВРНГ УСРР в галузі планування і управління українською промисловістю [36, с.197].

В той же час уряд України, враховуючи значну зношеність виробничого устаткування трестів, добивався від союзного керівництва виділяти більше коштів на оновлення технічної бази і розширення капітального будівництва. Так, у довго замовчуваній постанові об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У (лютий – березень 1927 р.) “Про бюджет УСРР на 1926/1927 р.” визнавався незадовільним чинний закон про бюджетні права національних республік. Пленум підтримав думку уряду України (В. Чубар, Г. Гринько) про необхідність для союзного керівництва дотримуватися закону про бюджети республік у відповідності з рішеннями XII з'їзду РКП(б) з національного питання. У цій постанові пленум доручив Політбюро ЦК КП(б)У добитись від союзних органів своєчасного складання бюджету для народного господарства й обов'язкового його затвердження до нового операційного року [36, с.83].

Політика режиму економії та раціоналізації виробництва, яка проводилась в пе-

ріод реконструкції народного господарства, ставила в центр господарської діяльності удосконалення госпрозрахунку в трестах, фабриках і заводах. Безпосередньо цією роботою і займалися радянсько-господарські органи УСРР у другій половині 20-х років, спираючись на нові державні постанови. 29 червня 1927 р. РНК СРСР прийняла "Положення про державні промислові трести". У ньому трест визначався як державне підприємство, яке діє на засадах комерційного розрахунку, але у відповідності з плановим завданням [37, с.133—134]. З часом ВРНГ УСРР затвердила типові положення про взаємовідносини тресту і підприємств, які входили до його складу. Згідно з ним підприємства одержували можливість розширювати господарську діяльність, але знову ж таки в межах плану [38, с.66].

На цей час суттєво зменшилась багатокладність економіки. З 1927 р. розпочався поступовий трьохрічний процес ліквідації приватної промисловості і торгівлі. В 1928 р. керівні органи держави відмінили закон про приватну оренду державних підприємств [39, с.127]. За таких умов посилювалося монопольне становище державної промисловості. В 1930 р. питома вага державного, кооперативного, приватного секторів промисловості УСРР відповідно дорівнювала 90%, 9,7% і 0,3 [40, с.35]. Кількісно зросли економічні і матеріально-технічні можливості держави для розвитку промисловості. Але шалені темпи індустріалізації значно перевищували можливості економіки країни, вели до інфляції і товарного голоду. За такого перебігу подій посилювався нееквівалентний обмін між промисловістю і сільським господарством.

Досягнувши певного піднесення народного господарства за допомогою ринкових відносин, ідеологія і практика сталінізму в кінці 20-х років вже не сприймала методів господарювання і структур НЕПу. Водночас загалом не відбулися демократичні переміни в системі радянської державності. Характерним для неї було те, що взаємовідносини між республіками у галузі економіки будувалися не на основі міжнародного права. Тому розходження між конституційною нормою і господарською практикою ставало її визначальною рисою. З завершенням розробки в країні першого п'ятирічного плану та здійсненням первинних заходів форсованої індустріалізації почався процес відсторонення партійно-радянської верхівки союзних республік від загальносоюзного політичного і економічного життя. На цьому історичному фоні адміністративно-бюрократична влада СРСР продемонструвала все більшу здатність до перерозподілу влади від Рад до партії, від республіканських господарських органів до центральних [41, с.70].

В зв'язку з цим не принесли позитивного результату намагання партійно-радянського керівництва УСРР вирішити у 1926–1928 рр. проблему підпорядкування союзних трестів. Вочевидь, з врахуванням загальнополітичної ситуації в країні, XI Всеукраїнський з'їзд Рад (травень 1929 р.), прийнявши нову конституцію УСРР, фактично законодавчо закріпив усталену практику 20-х років, коли РНК і ВРНГ керували лише республіканською і місцевою промисловістю 42, с. 235]. Як і раніше, велика промисловість залишалася під контролем союзних органів. Наприкінці 1927/1928 господарського року підприємства союзної промисловості в Україні складали 11,2%, але вони концентрували понад 59% загальної чисельності робітників республіки [43, с.204, 206].

Через півроку ЦК ВКП(б) прийняв постанову про реорганізацію управління промисловістю від 5 грудня 1929 р. [44, с.62–65]. Згідно з нею трести і синдикати, набувши за визначенням державної партії нових виробничих функцій, поки що не ліквідовувались, але вони входили в перехідну реорганізаційну стадію, яка практично вела до їх остаточного зникнення. Головною ланкою в народногосподарському механізмі відтоді ставало промислове підприємство, працюючи на засадах госпрозрахунку. В той час в країні створювались галузеві промислові об'єднання трьох типів: союзні, союзно-рес-

публіканські та місцеві. Загальносоюзна промисловість займала провідне місце. І тому не дивно, що вже після реформи управління промисловістю всесоюзні об'єднання, за визначенням голови РНК УСРР В. Чубаря, росли в республіці "як гриби після дощу". Не завжди вони рахувалися з республіканськими та місцевими органами влади. Тому проблема взаємовідносин всесоюзних промислових об'єднань з місцевими органами влади гостро дискутувались на XI з'їзді КП(б)У в червні 1930 р. [45, с.131].

Із зростанням ролі держпромисловості підвищувалась питома вага державної торгівлі. В кінці 20-х років взаємовідносини між ними все більше склалися на основі договорів, що фактично вело до ліквідації товарних бірж. Після ряду реорганізацій товарні біржі постановою ЦВК і РНК СРСР від 6 лютого 1930 р. були ліквідовані (46, с.66). В цих умовах розпочався наступ на приватну торгівлю, питома вага якої в 1928–1929 рр. у товарообігу торгової мережі України складала 11,8% (47, с.46). У другій половині 20-х років поступово знецінювався курс радянських червінців. В подальшому заборонявся їх обмін на іноземну валюту. Зарубіжні банки також припинили обмін червінців на свою валюту. У такий спосіб радянська валютно-грошова система на довгий строк відгородилася від світової (43, с.73).

Отже, несприйняття керівною партією ринкових форм господарювання, обмеження прав союзних республік в економічній галузі, абсолютизація ролі плану та централізації управління обумовили в кінці 20-х років монопольне становище держпромисловості УСРР і СРСР.

Література:

1. Гудзенко П.П. Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР. 1917–1920 рр.—К., 1965.
2. Очерки развития социально-классовой структуры УССР. 1917–1937 гг.—К., 1987.
3. Съезды Советов в документах. 1917–1937 гг.: Сб. док.—М., 1960.— Т.2.
4. Бжезинский З. Большой провал. Агония коммунизма//Квинтэссенция. Философский альманах.—М., 1990.
5. Докладніше див.: Історія України. Нове бачення: У 2 т.— К., 1996.—Т.2.
6. Леонов С.В. Советская государственность: замыслы и действительность (1917–1920 гг.)//Вопросы истории.—1990.— №12.
7. Див.: Ленинская концепция социализма.—М., 1990.
8. Золотарьов В.А., Шаповал Ю.І., В.А. Балицький. На шляху до правди про нього//Укр. іст. журн.—1993.—№4–6.
9. Кульчицький С. Утвердження радянського тоталітаризму//Третій міжнародний конгрес українців 26–29 серпня 1996 р.—Х., 1996.
10. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: Автореф. дис. ... д-р іст. наук.—Львів, 1994.
11. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки.—К., 1991.
12. Коржихина Т.П. История государственных учреждений СССР.—М., 1986.
13. Экономическая политика советского государства в переходный период от капитализма к социализму.—М., 1986.
14. Див.: СУ УССР, 1921, №16.
15. СУ УССР, 1921, №21.
16. Авдаков Ю.К., Бородин В.В. Производственные объединения и их роль в организации управления советской промышленностью (1917–1932 гг.) — М., 1973.
17. Волковинський В.М., Кульчицький С.В. Християн Раковський. Політичний портрет.— К., 1990.

18. Разнатовський І.М. Розвиток організаційно-правових форм управління промисловістю Української РСР.—К., 1965.
19. Волковинський В.М., Кульчицький С.В. ВК. Праця.
20. НЭП и хозрасчет.—М., 1991.
21. Управление народным хозяйством СССР. 1917–1940 гг.: Сб. док.— М., 1968.
22. Див.: НЭП и хозрасчет.— М., 1991.
23. Історія економічної думки України.— К., 1993.
24. Історія народного господарства Української РСР: У 3-х т.— К., 1984.— Т.2
25. Див.: Авдаков Ю.К., Бородин В.В. Указ. робота.
26. Маслов А. Товарні біржі в період НЕПу//Економіка України.— 1995.— №3.
27. Дерев'янкин . Толстов Р.Д. НЭП и рыночные отношения (на материалах Украины).— К., 1991.
28. Бордюгов Г.А., Козлов В.А. История и конъюнктура.— М., 1992.
29. Волковинський В.М., Кульчицький С.В. Указ. праця.
30. Динамика народного хозяйства Украины (1921/22–1924/25 гг.).— Харьков, 1926.
31. Кульчицький С.В. Особливості індустріалізації народного господарства УСРР/Укр. іст. журн.—1989.—№10.
32. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Указ. праця.
33. Костюк Григорій. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки).—К., 1995.
34. Бут О.М. Проблеми управління промисловістю: історичний досвід і уроки.— К., 1990.
35. Съезды Советов в документах. 1917–1936 гг.: Сб. док.— М., 1964.— Т.5.
36. Бут О.М. Указ. праця.
37. Див.: Управление народным хозяйством СССР. 1917–1940 гг.
38. Бут О.М. Указ. праця.
39. Докладніше див.: Экономическая политика советского государства в переходный период от капитализма к социализму.
40. Народне господарство УСРР: Стат. довідник.—К., 1935.
41. Кульчицький С.В. Державотворчий процес в Україні/Укр. іст. журн.—1996.—№6.
42. Съезды Советов в документах. 1917–1936 гг.: Сб. док.— Т.5.
43. Підраховано за: Україна 1929: Статистичний щорічник.— Харків, 1929.
44. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК.— М., 1984.— Т.5.
45. XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України (5–18 червня 1930): Стеногр. звіт.—Харків, 1930.
46. Маслов А. Указ. стаття.
47. Лантух В.В. Податкова державна практика в відношенні до приватної торгівлі на Україні в 20-х роках//Питання історії СРСР: Респ. міжвід. наук. зб.— Х., 1991.
48. Дерев'янікін Т., Толстов Р. Грошова реформа початку 20-х років та її роль у введенні сталої валюти в Україні//Економіка України.—1995.—№12.

Підприємницька діяльність нової буржуазії України (20-ті – початок 30-х років)

На сучасному етапі, коли в Україні відбувається відродження приватного підприємства актуального значення набуває вивчення, критичне переосмислення та творче використання того досліду підприємництва, що був накопичений в період здійснення непу. В науковому плані таке вивчення сприяло б подоланню так званих “білих плям” при дослідженні одного з важливих аспектів нової економічної політики.

Ця тема знайшла певне відбиття в історіографії [10, 11, 12, 16, 20, 22, 29].

Однак у зазначених роботах наголос робився на показі головним чином деструктивної ролі приватного капіталу у народному господарстві, конкретним формам підприємницької діяльності та особам підприємців-немпанів приділялося явно недостатньо уваги.

Мета данної статті – висвітлити основні напрями і форми приватного підприємництва у зв’язку із конкретною діяльністю представників нової буржуазії України. Хронологічні рамки статті – 1921 р. – початок 30-х рр., тобто від часу легалізації приватно-підприємницької діяльності до її припинення під тиском тоталітарної держави.

Перехід до нової економічної політики супроводжувався легалізацією приватного підприємництва, що фактично було заборонено (але все рівно, не дивлячись на репресії) продовжувало нелегально існувати в роки воєнного комунізму.

Допускаючи приватнокапіталістичні елементи в економіку, держава широко використовувала господарський досвід та кошти нові буржуазії, її вміння швидко пристосовуватись до кон’юнктури ринку і налагоджувати ділові контакти для відновлення народного господарства. Цей розвиток приватного підприємництва здійснювався під жорстким контролем держави, яка зосередила в своїх руках так звані “командні висоти” в економіці. Але використання ринкових механізмів і приватної ініціативи в період непу було лише тактичним ходом з боку РКП(б), що ставила в якості генеральної мети створення безринкової комуністичної економіки [29, с.210].

Після введення непу держава прагнула спрямувати приватний капітал переважно в сферу торгівлі, що пояснюється насамперед тим, що не існувало державного торговельного апарату. Кооперація ж після воєнного комунізму, коли вона була цілком підпорядкована Наркомпроду, тільки отримала можливість займатися торгівлею і повинен був пройти чималий час, щоб вона адаптувалася до нових умов. Це зумовило швидкий приплив приватного капіталу в торгівлю, як і можливість без особливого ризику в будь-який момент згорнути свій торговельний заклад і перекинути кошти в іншу сферу – все це сприяло швидкому залученню приватника в торгівлю.

Торгівельна діяльність приватних підприємств регулювалася на основі постанови РНК УРСР від 19 квітня 1921 р. “Про дозвіл вільного обміну, купівлі та продажу сільськогосподарських продуктів і фабрично-заводських та кустарних виробів” і декрету РНК РСФСР від 24 травня того ж року “Про обмін”, чинність якого автоматично було поширено на Україну. Постановами дозволялися обмін, купівля і продаж продуктів сільського господарства і промисловості, як кооперації, так і окремим громадянам [5, 1921.–№7.– ст.193; 28, Т.1., с.233–234].

Основним документом, що надавав приватним особам право на здійснення торгівлі були реєстраційні свідоцтва, а в подальшому – торгові патенти, які на умовах сплати патентного збору видавалися місцевими органами влади. На початку непу місцеві Ради часто-густо запроваджували всілякі обмеження на видачу приватникам патентів, які не були передбачені законом. Так, у травні 1921 року, президія Харківсь-

кого губвиконкому розповсюдила постанову, яка надавала право займатися торгівлею лише особам, які не підлягали трудовій повинності [25, ф.ІІ, І. Оп. І. Од. зб. 521. Арк. 2 зв.]. За рішенням Миколаївського губвиконкому (червень 1921 року) в осіб, які отримували торговельні свідоцтва та членів їхніх родин вилучалися продовольчі картки [26, ф.2, оп. 2, од. зб. 316, арк.51]. Та попри всі обмеження і перешкоди приватне підприємництво в галузі торгівлі швидко набирало силу. Якщо за другу половину 1921 року в Україні всього було видано державним, кооперативним органам і приватникам 54,4 тис. торговельних патентів, то у другій половині 1922 року – вже 131,5 тис., з яких 96,3% – приватним підприємцям [4, с.131]. В 1924–25 рр. було видано приватним особам 190,7 тис. торговельних патентів, або 86,9% від загального їх числа, а на перше жовтня 1928 року приватники отримали 137599 патентів або майже 76,1% від загального числа виданих тоді патентів на право займатися торгівлею [26, ф.30, оп.2, од. зб. 3614, арк.1, 2; 4, с.131. Підраховано автором.]

У 1929–30 рр. приватниками було вибрано більше 28 тис. патентів, що становило лише 33% від загальної їх кількості [6, с.1]. Таке різке у порівнянні з попередніми роками зменшення кількості торговельних патентів, що їх вибирали приватники пояснюється тим, що в цей час в зв'язку з переходом до надзвичайних заходів значно посилювався наступ на приватний сектор і приватну торгівлю і сильно погіршилися умови її функціонування. З наведених вище даних видно, що вибірка приватними підприємцями торговельних патентів розвивалася досить динамічно, але нерівномірно і залежала від коливань політично-господарської кон'юнктури. Основна маса торгових патентів купувалася міськими підприємцями. Так, в 1924–25 рр. на місто припадало 62,8% усієї приватної торгової мережі в УРСР, а в 1927–28 рр. – 60,6%.

Так, наприклад, у Харкові з 1923 р. існувало мануфактурне торговельне підприємство (тобто торгівля тканинами), що належало співвласникам І.І. Риднику і Л.З. Пясовському. Обороти цього підприємства досягали 40 тис. крб. на місяць, а запаси товарів, що закупалися виключно в Москві досягали 30 тис. крб. Власники цього торговельного підприємства користувалися у ділових колах міста значним авторитетом і були фінансово спроможними [25, ф. ІІ. І, оп. 1, од. зб. 1125, арк.11]. Нерідко свою підприємницьку діяльність представники приватного капіталу здійснювали під маркою фірм і товариств, що давало їм змогу об'єднати свої капітали та вміння вести справи, зменшувати ризик збитків тощо Деякі з фірм і товариств, що виникали у часи непу були засновані ще в ХІХ ст. і мали солідну репутацію у ділових колах. Значна частина з фундаторів фірм мала певний досвід підприємництва ще до 1917 року. У Полтаві, наприклад, діяла торгова фірма, що належала Симону Антоновичу та Василю Симоновичу Литвинам. Підприємство було засновано ще в 1870 р. і поновлено у 1922 р. Фірма мала відділення в інших містах, її місячний обіг складав 1000 червоних крб. Серед підприємців Полтави фірма користувалася неабияким авторитетом, а її власники вважалися за людей ділових, які мали значні кошти [25, ф. р.–1381, оп. 2, од. зб.26, арк. 164]. У цьому місті займалась підприємницькою діяльністю фірма, що торгувала залізним крамом і належала Ш. М. Израїловичу. Вона заснована в 1890 р. і в 1921 р. була відроджена. Обороти фірми досягали щомісячно 5 тис. крб., а її власник користувався (за даними “Кредит-бюро”) (Державна довідкова контора, що видавала довідки про кредитоспроможність фізичних і юридичних осіб, провадила обстеження та експертизу підприємств. Довідки “Кредит-бюро” мали таємний характер.) авторитетом і довірою у торговельних колах Полтави [25, ф.Р.–1381, оп.2, од. зб. 26, арк. ІІІ].

В Катеринославі в середині 20-х років діяло товариство “Рутпром”, що об'єднувало підприємців В.І. Блата, Н.І. Ремеця, О.М. Кругликова, К.Е. Ейгенсона. Товариство займалось оптовою торгівлею, а також орендувало великий борошномельний

млин біля Запоріжжя. За відомостями “Кредит-бюро” всі учасники справи – люди енергійні і ділові, а один з “товаришів” – В.І. Блат користується в громадських і ділових колах особливо гарною репутацією, що давало товариству можливість отримати значні кредити [25, ф. Р.–1381. оп.2, Од. зб. 26 арк.251]. Займаючись підприємницькою діяльністю представники нової буржуазії проявляли неабияку спритність і винахідливість, щоб дістати необхідні товари (особливо за умов товарного голоду), що користувалися підвищеним попитом на споживчому ринку.

В умовах товарного голоду, коли державні торги і трести скорочували планове постачання приватника необхідним крамом (таке постачання здійснювалось з метою регулювання цін у приватному секторі) останній часто вдавався до всіляких хитрощів і нелегальними методами отримував потрібний дефіцитний крам. Для цього великі приватні торговельні підприємства скуповували через підставних осіб вироби в державних і кооперативних магазинах, часто це робилося в інших містах, а потім крам направлявся в ті райони, де відчувався досить острий дефіцит. В Києві приватники отримували партії державної мануфактури головним чином з нелегально купленої фабричної мануфактури в московських кооперативних і державних магазинах, навіть з московського кооперативу ДПУ, а також у Київських державних і кооперативних крамницях. Це також було характерно для приватних торгівців з Дніпропетровська та інших міст. В Одесі майже всі приватники – “мануфактуристи” отримували крам дрібними партіями з Москви, Ленінграда, Туркестана і Сибіру, закупаючи цей крам у приватних “заготовувачів”, які “спеціалізувалися” на скупці тканини у державних і кооперативних магазинах [12, с.33–34].

Оперативно реагуючи на зміни ринкової кон’юнктури приватні торгівці швидко перекидали необхідні товари з одних районів країни в інші. Були випадки, коли шукаючи місткіших ринків для збуту товарів приватник складав нелегальні угоди з агентами залізниць, які за певну плату (хабарі) полегшували йому перевіз необхідних товарів. Наприклад, можна навести діяльність приватних підприємців на рибному ринку у Києві. Маючи на увазі сезонність попиту на рибу, приватний торговець домовившись з агентами залізниць, добився скорочення терміну для провозу вантажів через причеплення його вагонів з рибою до пасажирських і поштових потягів першочергового ходу, перевозу вантажів під фальшивими назвами, щоб здешевити вартість тарифу [16, с.76–77]. І таких випадків нелегальної підприємницької діяльності непоманів в 20-ті роки було чимало. В той же час слід сказати, що до нелегальної діяльності підприємців часто-густо підштовхувала сама радянська держава, що керуючись класовим принципом проводила політику обмеження нової буржуазії і ставила різні штучні перешкоди на шляху її діяльності в економіці, часто змінюючи “правила гри”, перобкладаючи податками, застосовуючи позаекономічні заходи регулювання тощо.

В перші роки непу, коли для налагоджування зв’язку між селянськими господарствами і промисловістю державні органи не мали свого апарату вони часто звертали-ся до послуг приватних посередників, яких вони кредитували і використовували для реалізації промислових виробів на селянському ринку, і навіть у стосунках між державними підприємствами. В подальшому, з квітня 1923 р. приватні посередники могли використовуватися лише у стосунках між держпідприємствами і приватними заводами [5, 1923.–№14.– Ст. 248]. Не дивлячись на всі хиби (високі комісійні витрати, використання виділених кредитів для власних цілей тощо) приватне посередництво відіграло значну роль у збуті продукції держпромисловості, у встановленні зв’язків з приватним ринком.

Ще одна сфера підприємницької діяльності – це діяльність по заготівлі сільсько-господарської сировини, особливо тих її видів, в яких відчувала гостру нестачу дер-

жавна промисловість і торгівля. Активно залучались приватні заготовувачі для заготівлі хліба, шкіри, яєць, махорки, тощо. В середині 20 років приватниками було заготовлено 24% хмеля, 60% шкір, 16% хліба [10, с.74]. Однак і тут спостерігалися певні хиби – отримання великих авансів і використання держкоштів для проведення власної підприємницької діяльності. Як наслідок цього – у багатьох заготівельних пунктах спостерігалася слабка обертаємість коштів, що видавалися приватнику у вигляді авансів.

Так, по Харківській конторі (Чугуївське відділення) Держшкірсиндикату обертаємість авансів, що були надані приватнику була у 4 рази нижчою, аніж за встановленою НКВТ УРСР нормою [27, ф.374, оп.14, од. зб. 989, арк.45 зв.]. Як наслідок, з місяця в місяць понад 40% від суми відпущених авансів використовувалися приватниками для проведення власних заготівель сировини [26, ф.539, оп.5, од. зб. 435, арк. 4–5 зв.]. Враховуючи це, з осені 1926 р. державні органи почали скорочувати, а то і зовсім забороняти, заготівельну діяльність приватника на ринку сировини, а з лютого 1928 р. (коли було здійснено перехід до надзвичайних заходів) було встановлено дозвільний порядок для ведення приватними підприємцями заготівлі сировини [17, 1928.- №3. – Ст.30]. Та все ж, по окремих округах частка приватника залишалась досить великою. Наприклад, у Луганському окрузі (1926 р.) 80% усієї заготівлі шкірсировини Шкірсиндикат, Держторг і окресільгоспспілка провадили через приватних торгівців і перекупників [26, ф.539, оп.4, од. зб. 315, арк. 42 зв.].

Після переходу до непу значно активізувалася підрядницька і постачальницька діяльність приватників, яка регулювалась діючим законодавством. Задача підрядів і поставок відбувалась з публічних торгів, про що заздалегідь сповіщалося у пресі. Підприємцями вносились застава у розмірі 10% від вартості підряда (поставки). Держава могла авансувати до 25% від вартості суми, вказаної в угоді [5, 1921.–№23.– Ст. 650]. Щоб поставити під свій контроль задачу підрядів в 1923 р. було прийнято закон, що вимагав обов'язкову реєстрацію підрядчиків у місцевих органах Наркомпраці і пред'явлення патентів і посвідчень у фінвідділах. Ці заходи означали боротьбу з нелегальним підрядництвом, дисциплінували підрядчиків і постачальників, щодо точного виконання прийнятих на себе обов'язків [5, 1923 – №92.– Ст.215; 1923.– №28.– Ст.419]. Так, наприклад, 31 жовтня 1922 р. на основі публічних торгів було укладено угоду між державним трестом “Південсталь” і групою приватних лісозаготовувачів (І.А. Облогіним, І.А. Рейфелем, А.Д. Хмельницьким, об'єднаних під фірмою “Лісозаготівлі” про здійснення лісорозробок 110 дес. лісу в Чернігівській губернії та доставки на “Південсталь” заготовленого лісу до 1 березня 1924 р. Зі свого боку трест видав приватникам аванс у сумі 9,9 млн. крб. (у дензнаках 1922 року) та зобов'язався щомісячно подавати 100 вагонів для вивезення заготовленого лісу. Аналогічну угоду (в той же день) “Південсталь” уклав з іншою групою приватних лісорозробників – С.С. Шевченком, Л.А. Альтбрегіним і К.Р. Легеньким на розробку та доставку лісу зі 100 дес. Донецької губернії [26, ф.539, оп.1, од. зб. 383, арк. 40–46]. Частка приватних підприємців в реалізації продукції українських державних трестів у 1924–24 рр. становила 13,4%, у 1924–25 рр.–9,1%, а в 1925–26 рр. в реалізації продукції всієї держпромисловості республіки – 6% [26, ф. 539, оп.4, од. зб. 315, арк. 40, 41 зв.]. В той же час слід відмітити, що великих (капіталістичного типу) підрядчиків і постачальників було небагато – у 1926–27 рр. всього 265 осіб. Ще 1727 осіб займалися комівожерством, що свідчить про те, що державні органи віддавали перевагу не приватним особам, навіть досвідченим, а особам, які перебували на держслужбі [24, с. XXXIII, XXXIV].

Приватник займав домінуючі позиції у роздрібній торгівлі. На початок 1924 року йому належало 92,5% торговельного апарату (94,1% в місті, 88,6% на селі) за допомо-

гою якого здійснювалося 32,3% товарообороту в гуртовій (оптовій) торгівлі, 58,2% – в гуртово-роздрібній і 94,4% в роздрібній [10, с.71]. Наприкінці 1926 р. на частку приватника припадало 97,1% дрібної, 64,7% середньої і 30,7% великої торгівлі [10, с.74].

В той же час слід відмітити, що переважна частина торговельних підприємств, що належали приватникам були дрібними. Так, за даними фінансової статистики в Україні в 1926–27 рр. із 120807 торгових приватних закладів 71,6% (86526) – були дрібними закладами I і II розрядів (розносна торгівля, лотки, кіоски), 24,8% (29938) – торговельні заклади III розряду (роздрібні крамниці, невеликі готелі, склади і т.п.). Частка великих приватних магазинів IV–VI розрядів становила лише 3,6% (4343) (сюди входила оптова та напівоптова торгівля, “великі” готелі, кіноматографи, транспортні контори тощо) [23, с.71; 19, с. 56–57. Підраховано автором].

Лише 0,31% власників торгових підприємств I–II розрядів використовували найману працю, тоді як серед власників закладів III розряду таких було 9,1%, а серед власників великих напівоптових і оптових підприємств IV–VI розрядів частка наймачів підскакує до 46,9% [8, с.107]. Значну частину оборотних капіталів, що ними користувалися приватні підприємці складали поряд з власними позичені кошти. У 1925 р. позичені капітали складали 61% (з майже 90 млн. крб. обігових капіталів). У 1927 р. – 30,8% (з 95,3 млн. крб.), в 1929 р. – 38,5% (з 23,1 млн. крб.) [26, ф. 582, оп.1, од. зб. 5068. Арк.7; ф. 337, оп.6, од. зб. 6455, арк. 9 зв.].

Приватна торгівля відігравала велику роль у постачанні люду продовольчими і промисловими товарами. Більше 50% всього взуття, 50% харчових продуктів і більше половини речей господарчого вжитку придбали у 1925–26 рр. робітники і службовці на їхні сем’ї (6, с.58). Навіть у 1929–30 р. робітники та члени їх сімей набували у приватника 17,6% продовольчих товарів, а селяни робили 47,2% придбань продуктів сільського господарства і 13,6% промислового краму [6, с.59, 60]. Як бачимо, в роки непу приватна торгово-посередницька діяльність нової буржуазії України розвивалась досить динамічно, не дивлячись на дії негативних чинників-переобкладання приватних підприємців високими податками, товарний голод, перманентні спроби держави вживати адміністративні, позаекономічні заходи для регулювання приватного ринку. Приватно-торговельне підприємництво відігравало велику роль у налагодженні змички між селянськими господарствами і промисловістю, без чого неможлива була б відбудова всього народного господарства.

Із введенням непу представники приватного капіталу стали проявляти активність і у промисловій сфері. Оскільки велика промисловість залишалася в основному в руках держави, приватний капітал залучався переважно до дрібної промисловості. Згідно з постановою РНК УРСР від 26 липня 1921 р. “Про кустарну та дрібну промисловість” громадяни отримали право явочним порядком відкривати дрібні промисловості підприємства з числом найманих робітників до 20 [5, 1921.–№14.–Ст.389]. Пізніше, з дозволу місцевої влади дозволялось відкривати і більш великі капіталістичні підприємства [20, с.81]. Уже у другому півріччі 1922 року приватникам було видано 32 тис. промислових патентів з загальної кількості вибраних 33 тис. (або 97,1%), у 1924–25 рр. приватник вибрав 55,2 тис. промислових патентів (або 93,4%), а в 1927–28 рр. – 16,5 тис. [4, с.131; 23, с.82].

Абсолютну більшість приватних промислових підприємств складали дрібні (нижчецензові) підприємства – 98,9% у 1924 р., і 95,7% у 1927–28 рр., цензові (цензові – підприємства з числом робітників більше 15 при наявності механічного двигуна і більше 30 без нього) – 1,4–4,1%. Великих підприємств (IX–XV розрядів) було 0,1–0,2%. 12,3% приватних промислових підприємств були співвласницькими [23, с.82].

Слід відмітити, що зростання кількості приватних підприємств у промисловості

відбувалось не лише за рахунок відкриття підприємцями нових закладів, але й за рахунок денационалізації певної частини підприємств.

Як відомо, на завершальному етапі політики воєнного комунізму, ВРНГ РСФСР своєю постановою від 29 листопада 1920 р. оголосила про націоналізацію всіх дрібних (великі були націоналізовані ще раніше) підприємств з числом робітників більше 10 без механічного двигуна та більше 5 робітників при наявності механічного двигуна. За підрахунками П.П. Гудзенка, до весни 1921 року в Україні було націоналізовано до 11 тис. підприємств, з яких близько 60% не діяли через відсутність у держави коштів, а ще частина працювала з незначним навантаженням [3, с.245]. Тому після переходу до непу держава змушена була почати часткову денационалізацію дрібної і середньої промисловості. Постанова ВУЦВК від 15 лютого 1922 року “Про дрібну й кустарну промисловість” дозволяла повертати у власність колишнім власникам тільки ті підприємства (з числом робітників до 20), які не були фактично націоналізовані (тобто не експлуатувалися господарчими органами) до 21 липня 1921 р. [5, 1922.—№7.—Ст.123]. Такі денационалізовані підприємства за формою володіння були приватновласницькими. Та не дивлячись на всю очевидність важливості такої роботи ВРНГ УРСР та місцева влада не дуже квапились передавати всі недіючі та ненаціоналізовані підприємства колишнім власникам. Характерною в цьому відношенні була позиція керівників місцевої влади у Донбасі. Так, виступаючи на VI з’їзді Рад Донбаса (грудень 1922 р.) один з представників влади заявив: “Якщо цей декрет (про денационалізацію) застосовувати, то нам прийшлося б більшість підприємств віддати колишнім власникам”. А саме цього представникам радянсько-партійної номенклатури і не хотілося (навіть не дивлячись на декрет з центру) робити, бо це означало хоча б частково випускати з рук владу над економікою [18, с.94]. Тому робота по денационалізації розтягнулася до кінця непу і не була завершена. В 1922–23 рр. відбіркові комісії ВРНГ УРСР обстежили 3270 підприємств. З цього числа лише 467 підприємств (або 14%) були денационалізовані, всі інші були або залишені у віданні місцевих господарчих органів, або ж ліквідовані [14, 1924.—№19 (2).—с.57–58]. Не краще просувалися справи і в інші роки. Наприклад, 15 вересня 1926 р. ВРНГ УРСР з розглянутих 41 справи про денационалізацію відмовив у 40 випадках, задовольнивши лише 1 клопотання. У листопаді 1926 року цей же орган з 46 справ задовольнив лише одну справу про денационалізацію [26, ф.1, оп. 3, од. зб. 1049, арк. 175–178, 258–261]. Навіть у лютому 1927 р. у ВРНГ УРСР ще знаходилося більше як 500 невіршених справ, пов’язаних з денационалізацією промисловості [26, ф.423, оп.2, од. зб.501, арк. 36].

Часткова денационалізація промисловості дозволила залучити сюди кошти нової буржуазії і запустити значну частину підприємств, що виробляли необхідні для споживчого ринку товари.

Розвитку підприємницької діяльності в промисловості багато в чому сприяла задача державними та господарчими органами підприємств в оренду, в основному колишнім власникам. Приватна оренда промислових підприємств була дозволена РНК УРСР 8 серпня 1921 р. [5, 1921.—№15.—Ст.425]. Правовими актами регулювався процес взаємовідносин орендатора з держорганами, встановлювалися мінімальний (до одного року) та максимальний (до 12 років) термін приватної оренди, обмежувалися права здатчиків (держорганів) на втручання у справи орендного підприємства, в угоди з орендаром обов’язково включався пункт про ремонт та обладнання підприємства [5, 1922.—№37.— Ст.562; 1924.—№9.—10.— Ст.49 (отд. II)]. Слід відмітити, що практика здачі підприємств в оренду не забезпечувала в роки непу рівних умов експлуатації підприємств для різних категорій орендарів. Приватні підприємці знаходилися у дискримінаційних умовах, бо їм здавались, як правило, підприємства з більш спраць-

ованим устаткуванням, установлювався менший строк оренди, а ніж для державних і кооперативних органів. Не часто приватникам надавалися пільги по орендній платі та оподаткуванню. До того ж, підприємці одержували в оренду, як правило, дрібні підприємства – млини, хлібопекарні, крупорушки, олійниці, чинбарні [15, С. 154-173; 21, С.4-72].

Та не дивлячись на всі ці малосприятливі обставини саме приватний підприємець був головною фігурою серед орендарів промислових підприємств. Якщо на початку 1922 р. приватники складали 64% орендарів зданих в оренду підприємств, то в 1925–26 рр. – 65%, а в їхній оренді перебувало 4037 підприємств [9, С.50].

Для того, щоб запустити у дію орендовані підприємства приватним підприємцям доводилось часто-густо вкладати значні кошти. Так, наприклад, орендар Мало-Перещепінського держмлина (Полтавська губернія) Ш.З. Гуревич вклав у справу 60 тис. крб. За час оренди Ш.З. Гуревичем було зроблено цілу низку різних технічних і організаційних удосконалень, що дало йому змогу зайняти одне з провідних місць серед мукомолів Полтавщини. Інший орендар держмлина в Перещепині – М.А. Васькевич ще з дореволюційних часів займався млинарством і до 1925 р. вклав в реконструкцію млина більше 50 тис. крб., що значно підняло виробничу потужність підприємства [25, ф.Р.–1381. Оп.2, од. зб.26, арк. 73, 75]. Барвенківське млинарське товариство до якого входили старі та досвідчені мукомоли – Житницький, Шептовський і Будьман витратили на розвиток млинарської справи 100 тис. крб. і їхні млинарські підприємства швидко розвивалися [25, ф. Р. 1381. Оп.2, од. зб.26, арк.24].

В цілому в Україні приватні орендарі витратили на реконструкцію і розвиток орендованих підприємств в 1924–25 рр. 2,6 млн. крб., а в 1925–26 рр.–3,5 млн. крб. Продукція, що її випускали приватні орендні підприємства у 1924–25 рр. досягли 124,4 млн. крб., а в 1925–26 рр.–140,6 млн. крб., що становило 18% у загальному промисловому балансі республіки [9, с.49–51; 26, ф.539. Оп.4, од. зб.315, арк. 3]. Розвиток приватної орендної промисловості давав можливість не лише швидко відбудувати промисловість і насичувати споживчий ринок товарами, в той час як державна промисловість все більше переключалась на виробництво засобів виробництва (особливо після переходу до індустріалізації), але й боротися з такою гострою соціальною проблемою як безробіття.

В той же час слід відмітити, що через високу орендну плату розвиток орендної промисловості досить сильно гальмувався. Так, у 1925–25 рр. 39,8%, а в 1926–27 рр.–32% підприємств з орендного фонду так і залишилися не зданими в оренду [9, с.50; 25, ф.Р-845, оп. 3, од. зб. 2591, арк.11]. Після переходу до надзвичайних методів наприкінці 1927 – на початку 1928 рр. починається активне витискування приватника з промисловості. Вже у травні 1928 р. приватна оренда була заборонена і після цього активно відбувається процес вилучення державних підприємств, що були у приватних підприємцях [17, 1928.–№27.– Ст.307].

Приватна промисловість України в добу непа відігравала виключно важливу роль у постачанні населення і споживчого ринку необхідними товарами. Її питома вага у продукції всієї промисловості України дорівнювала в 1923–24 р.–41%, 1924–25 р.–33,3%, 1925–26 р.–29%, в 1926–27 р.–26%. При цьому її частка у галузях по виробництву засобів (і товарів) споживання у 1925–27 рр. становила 40,9%—39,2% [26, ф.539, оп.4, од.зб. 315, арк.2 зв.; оп.5, од. зб. 1295, арк. 265–266].

Головну масу продукції – 83% (1924–25 рр.) виробляла дрібна (нижчецензована) промисловість, з якої на частку приватника припадало 91% (26, ф.539, оп.4, од. зб. 315, арк.2 зв.). Середня річна виробітка на одного робітника в цензовій промисловості України в державному секторі складала (1923–24 рр.) 2,5 тис. крб., а в приватно-

му – 8 тис. крб., а в 1925–26 рр. відповідно 3,6 тис. крб., 6,8 тис. крб. і 11,7 тис. крб., тобто в середньому була у 1,5–3 рази більшою [26, ф.337, оп.1, од. зб.5520, арк. 6].

В цілому ж, характеризуючи розвиток приватної промисловості України в роки непу треба відмітити, що після того, як у 1925–26 рр. приватнокапіталістична промисловість досягла піку свого розвитку (але зовсім не вичерпала свій потенціал) і виробила продукції на суму 113,7 млн. крб. (що у порівнянні з 1924–25 рр. на 31,2% більше) у подальші роки у зв'язку з наступом на приватний капітал кількість виробленої продукції зменшується і в 1928–29 рр. становить 76,1 млн. крб., а її питома вага у промисловій продукції республіки скорочується відповідно з 6,1% до 1,8% [1, с.115].

Таким чином, в роки непу підприємницька діяльність нової буржуазії відігравала велику роль у відновленні і розвитку економіки республіки.

В той же час слід зазначити, що особливо в перші роки непу, коли бурно йшов процес початкового накопичення капіталів, підприємницька діяльність нової буржуазії дуже часто була пов'язана з так званим “розбазарюванням” державного майна, що відмічалось в літературі 20-х років – у працях економістів і юристів – Ю. Ларіна, І.С. Кондурушкіна, Б.В. Сігала та інших. Дійсно, в перші роки непу, користуючись ринковою німечю державних структур, приватні підприємці досить активно використовували державні ресурси, перекачуючи в свої кишені великі кошти. Однак, доречно сказати, що часто-густо саме в таких антидержавних (“контрреволюційних” за термінологією тих часів) формах через посередництво представників нової буржуазії відбувалося позитивне в цілому для народного господарства включення в господарчий обіг багатьох змертвілих воєнно-комуністичним одержавленням ресурсів. [7, с.72].

В тому, що після переходу до політики надзвичайних методів стала неминучою ліквідація приватного підприємництва свою роль відіграли не лише економічні чинники – бажання держави отримати для індустріалізації необхідні кошти за рахунок експропріації приватнокапіталістичного сектору, але й соціально-психологічні. Справа в тому, що підприємницький дух нової буржуазії, її індивідуалізм (що нерідко переростав у егоїзм) були глибоко чужі і ворожі колективістській природі соціалізму і тим ідеологічним догмам, що вже у 20-ті роки панували в радянському суспільстві. Для підприємницької діяльності і існування нової буржуазії була потрібна певна економічна свобода, для якої з кінця 20-х – на початку 30-х р. у тоталітарній державі вже не було місця. Самий тип підприємця-власника – самостійного у своїй повсякденній діяльності і незалежного від радянсько-партійного функціонера був непотрібен тоталітарному суспільству, навпаки, тоталітарній державі потрібен був “гвинтик”-виконавець, який проявляв свою ініціативу лише з наказу “з гори”. Тому нова буржуазія була приречена на експропріацію. Ліквідація приватного підприємництва (потенціал якого не був вичерпаний) і нової буржуазії – як головного суб'єкта ринку, вела до консервації на досить низькому рівні життєвого стандарту десятків мільйонів радянських людей на багато десятиріч, а саму економіку приречила в цілому на екстенсивний розвиток.

Література:

1. Вісник статистики України.–1930.– Вип. V.
2. Вопросы торговли: Ежемесячник, посвященный внутренней, внешней и международной торговле.
3. Гудзенко П.П. Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР. 1917–1920 рр.– К., 1966.
4. Динамика народного хозяйства Украины. 1921–22–1924–25 гг.– Харьков, 1926.
5. ЗУ УССР.
6. Збірник стат.– економічних відомостей про торгівлю України. 1925–26–1929–

30 pp.//Статистика України.—1931.—№206.

7. Историческое значение НЭПа. Сб. научных трудов.— М., 1990.

8. История СССР.—1990.—№5.

9. Кунах Ю. І. До питання про місце орендної промисловості в економіці України наприкінці відбудовного періоду.//Питання історії народів СРСР.—1973.— Вип.15.

10. Кучер А.Е. Ограничение и вытеснение нэпманской буржуазии из промышленности и торговли Украинской ССР.//Вопросы истории СССР.—1987.— Вип.32.

11. Лантух В.В. Становление и развитие торговли на Украине. 1921—1932 гг.— Харьков, 1992.

12. Ларин Ю. Частный капитал в СССР.— М., Л., 1927.

13. Отчет Криворожского окрисполкома за 1924—25 гг.— Кривой Рог, 1926.

14. Промышленность Украины: Орган ВСНХ УССР.—1924.—№19(2).

15. Приложение к карте промышленности СССР. Европейская часть. Ч.11. Алфавитный указатель географических наименований.— М., 1927.

16. Сігал Б.В. До питання про приватний капітал на Україні. Стат.-економ. нарис.— Харків, 1929.

17. СЗ СССР.

18. Стенографический отчет VI губерн. съезда Советов Донбасса. Декабрь 1922 г.— Харьков, 1922.

19. Торгово-промышленный календарь-справочник Украины на 1923 год.— К., 1923.

20. Трифонов И.Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале НЭПа. Л.— ЛГУ, 1969.

21. Фабрики и заводы Украины. Стат. довідник.— Харків, 1933.

22. Частный капитал в народном хозяйстве СССР. Материалы комиссии ВСНХ СССР.—М.— Л., 1927.

23. Частная торговля, промышленность и личные промысловые занятия на Украине по данным налогового управления НКФ УССР за 1926—27 гг.— Харьков, 1929.

24. Подоходный налог с физических лиц на Украине в 1926—27 гг. по данным налогового управления НКФ УССР.— Харьков, 1928.

25. Харківський облдержархів.

26. ЦДАВО України.

27. ГАРФ.

28. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Т.1, М., 1967.

29. С.В. Кульчицкий. Комунізм в Україні: перше десятиліття. (1919—1928). К., 1996.

Стан історіографічної розробки та актуальні проблеми дослідження політичної культури України (1921–1929 рр.).

Незважаючи на наявність досить численних і різнопланових праць, присвячених вивченню Радянської України періоду непу, здобутки в дослідженні політичної культури цього часу не такі вже й вагомі. Пояснюється це декількома причинами. По-перше, тим, що систематичне цілеспрямоване вивчення феномену радянської політичної культури у вітчизняній науці почалося з другої половини 70-х рр. [Див.:1]. Тобто значно пізніше, ніж в американській культурології з'явилася однойменна концепція (50-ті рр.). По-друге, жорстким монізмом радянських науковців, несприйманням методології і досвіду західної суспільно-політичної науки у вивченні політико-культурних процесів в країні, некритичним осмисленням та засвоєнням ленінської спадщини та канонізацією робіт класиків марксизму. Так, усі вітчизняні розвідки з проблеми аж до кінця 80-х рр. здійснювалися в дусі наукового комунізму, офіційної історії КПРС і КПУ, на підставі протиставлення “соціалістичних” та “буржуазних” цінностей і норм. Їх автори фактично мало відійшли від викладених І.К. Лупполом у 20-ті роки методологічних засад вивчення і трактування радянської політичної культури [2]. Усі вони базувалися на розвитку фрази Леніна про політичну культуру в його промові на Всеросійській нараді політосвітів 3-го листопада 1920 р.: “Мета політичної культури – виховати справжніх комуністів, які будуть здатні перемогти... забобони і допомогти трудящим масам перемогти старий порядок і вести справу будування держави без капіталістів, без експлуататорів, без поміщиків” [3]. Радянська політична культура розглядалася виключно в агітаційно-пропагандистському плані. Її вивчення було спрямоване на показ історичних переваг соціалістичного способу життя. Лише вона вважалася справжньою спадкоємницею загальнолюдських політичних ідеалів і теорій [4, с.87], зводилася виключно до позитивних цінностей, високих революційних ідеалів і свідомості, найширшої демократії [4, с. 21–87; 5]. Це фактично закривало перед вітчизняними дослідниками радянської політичної культури усі шляхи до її неупередженого вивчення.

Особливо підкреслимо, що у зазначений період не розглядалися окремо особливості політичної культури націй або народностей СРСР, в тому числі українців. Адже в суспільстві панувала настанова про єдність усіх сторін життя, яка виправдовувалася пріоритетом загальнокласових інтересів над національними, процесом посилення соціальної однорідності суспільства, подальшого зближення націй і народностей СРСР, їх культури. В масовій свідомості панувало уявлення про неспівмірність і незрівнянність української культури з культурами “Історичних націй”, перш за все, з російською. [6] Тому радянський період в історії України характеризується відсутністю досліджень з історії соціальної, освітньої, професійної характеристики українського етнокомпоненту на теренах колишнього СРСР, рівня національної свідомості українського народу, його політичної культури. Від 30-х рр. в колишній УРСР тема національного руху українців залишалася замовчуваною і забороненою для дослідників.

Радянська політико-культурна спадщина почала переосмислюватися лише наприкінці 80-х рр. [7] в зв'язку з процесом деідеологізації історичних досліджень, значних змін у джерельній базі СРСР. Зокрема, став підкреслюватися її авторитарно-патріархальний характер з яскраво виразним обуренням народу, приматом держави над людиною, зневажливим ставленням до інтересів останньої, всезагальною нетерпимістю до будь-яких інших ідеологій і релігій. Намітився відхід від трактування культури Сталіна лише як насадженого зверху, на рівні “окремих помилок”. Навпаки, сталінізм почав розглядатися у якості рецидиву російської національної психології та повноці-

ної характеристики режиму в СРСР [8]. Зауважимо, що ці ідеї були висловлені ще у 50–60-ті роки в публікаціях українського та російського зарубіжжя [9].

В останні роки існування СРСР проблема радянської політичної культури починає вивчатися не лише в політологічному, а ще й в історичному, філософському, релігієзнавчому ракурсі, з позицій соціальної та політичної психології [10], в межах концепції тоталітаризму [11], яка була сформульована у західній політології ще у 50–60-х рр. XX ст. Відзначається, що радянська політична культура, яка встановилася в країні в 20-ті роки і зберіглася в основних своїх рисах аж до 80-х років, за багатьма параметрами відмінна від відомих на Заході моделей. Адже ідеї ринку, плюралізму, правової держави, громадянського суспільства не є її частиною. Навпаки, її характеризує ідолопоклонство, що втілювалося в культі “померлих предків” – вождів революції, в їх піднесенні до рівня божеств, носіїв усієї мудрості світу; сакралізація компартії, яка розумілася містично, як нездатна помилятися; перетворення марксизму на символ віри тощо. При цьому акцентується увага на політико-культурній наступності ленінських і сталінських етапів, на “розщепленні” вже в період непу радянської політичної культури на офіційно-пропагандистську та масову. Якщо перша була подана в своєму ідеологізованому вигляді через канонізовані настанови з’їздів компартії, програмні виступи політичних лідерів, то друга, через політизацію суспільних наук аж до 90-х рр., залишалася не систематизованою, не стала окремим предметом дослідження.

Тим самим, вже в останні роки існування СРСР у вітчизняній науковій літературі сталася відмова від зведення радянської політичної культури виключно до позитиву. Відтоді вона, як і будь-яка інша культура, трактується як синтез позитивних і негативних рис, підкреслюється її бінарний характер.

У 1991 р., чи не вперше у радянському суспільствознавстві, було поставлено питання про політико-культурні особливості радянських республік [12].

В цілому, в сучасній історіографії радянської політичної культури існує два основних напрямки, окрім поодинокі думки В. Бондарева, що в часи культу особи в СРСР взагалі не було політичної культури [13]. Представники першого вважають її феноменом, специфічним явищем XX ст. [14]. Переважна більшість російських [15] та західних закордонних дослідників [16] вказують на наявність глибокого підґрунтя радянської політичної культури в традиційній культурі Росії, в особливостях національного політичного менталітету росіян, багато в чому детермінованого російською національною ідеєю. Це простежується в неповазі комуністичних діячів до закону, в їх поведінковому екстремізмі, революційно-пролетарському месіанстві, харизматичності влади.

Сучасні українські науковці також дотримуються думки щодо спорідненості радянської політичної культури з російською політико-культурною традицією, що, зокрема, виявилось у політиці денационалізації українців, у відновленні у політичному устрої, хоча і за федеративним фасадом, державної єдності колишньої імперії з її авторитаризмом [17].

В центрі уваги сучасних вітчизняних науковців знаходяться проблеми і пошук понять, що відбивають сутність генези політико-культурного життя УСРР в 20-х рр. XX ст. Так, Л. Нагорна та О. Рудакевич зауважують на продовження за радянського часу деформації і нищення політико-культурних надбань українців. Напрямами цього руйнівного процесу були поділ суспільства на два ворожі табори, впровадження в масову суспільну свідомість образу “українських буржуазних націоналістів”, репресії, політичний і моральний терор і т.п., що були спрямовані на руйнування традиційної ментальності та національного характеру українців, традиційного селянського укладу, ліквідацію української еліти. Ціною зради та ігнорування національних інтересів в українському суспільстві насаджувалися аморальні вчинки, безпринципність, підлабузництво, кар’єризм, політичні наклепи, створювалися ілюзії розв’язання національного питання. Поширювалися розд-

воєння моралі і конформізм. Тому дослідники характеризують радянську політичну культуру як "антикультуру" та "культуру брутальної влади" [18, с. 135, 141, 144; 19]. Взагалі політику радянського керівництва 20–30-х рр. щодо українського народу сучасні науковці оцінюють як "державний геноцид" [18, с. 136; 20] та насадження в українському суспільстві рис російського менталітету, традицій російської політичної культури [21, с. 10].

Всупереч думці про монолітність політичної культури в СРСР та УРСР, яка тривалий час панувала у радянському суспільствознавстві, сучасні українці науковці, навпаки, звертають свою увагу на наявність в ній різних політичних субкультур. Таких як націонал-комунізм, декларована і реально діюча субкультури, тих хто повірив в ідеали комунізму та самовіддано боровся за їх утвердження і тих, хто ставився до радянської ідеології як до чужої та ворожої для українських національних інтересів [21, с.9, 11, 15]. В цьому плані заслуговують на увагу статті С. Дровозюка [22], М. Безотосного [23], А. Ейнштейна [24], Ю. Курносова [25].

Широке коло політико-культурних проблем Радянської України 20-х рр. (відносини людини і існуючої політичної системи, міжнаціональні відносини, механізм утвердження тоталітаризму) піднімається в працях О. Гонтаря [26], В. Лозицького та В. Чеховича [27], Ю. Шаповала [28]. Механізм формування більшовицьких політико-культурних цінностей у підростаючого покоління 20-х рр. показаний в статті Н. Дичек [29].

Значним внеском у розкриття проблеми є праці В. М. Даниленко, Г. В. Касьянова, С. В. Кульчицького, І. Біласа, І. Вінниченко, М. Дорошко та В. Колесника [30]. Простежуючи генезу сталінізму в економіці, ідеології та культурі України їх автори на основі великої кількості історичного матеріалу висвітлюють ряд важливих аспектів історії становлення і особливостей радянсько-комуністичної політичної культури, функціонування партійного і державного механізму в Україні 20-х рр.

Проблеми культурної та політичної орієнтації еліти та її формування у період непу в УСРР розкриваються в працях В. Даниленко, Г. Касьянова, В. Петрова, В. Гусева та І. Верби [31].

Вагомим кроком у розробці проблеми політико-культурного життя Радянської України періоду непу стала поява наукових праць з історії православної церкви в Україні [32].

Історіографічний аналіз стану дослідження політичної культури Радянської України періоду непу дає можливість стверджувати, що за останній час науковці зробили прорив у розумінні її сутності завдяки введенню в обіг солідного документального матеріалу з проблеми. Це, безперечно, сприяло подальшому розвитку політичної та історичної наук. В той же час слід підкреслити, що не треба переоцінювати значення та глибину цього зрушення. В цілому в спеціальних наукових працях простежується єдина загальна риса: однозначний пріоритет політичного і вторинність історичного в підході до розгляду політичної культури України, в тому числі радянського часу. Не дивлячись на появу нових досліджень проблема генези та розвитку політичної культури Радянської України періоду непу належить до однієї з маловивчених як у вітчизняній, так і в закордонній історіографії. Можна стверджувати, що в історичній та політологічній літературі проблема висвітлена недостатньо. Адже дослідники торкаються її окремих питань, їм бракує комплексного аналізу цього феномену на конкретно-історичному матеріалі. Переважна більшість науковців лише констатують специфічні особливості політичної культури України зазначеного періоду. Взагалі концепція політичної культури не відіграла значної ролі у справі детального вивчення феномену соціалізму в Україні. Ця тема не стала предметом спеціальних фундаментальних досліджень.

До теперішнього часу залишається недостатньо дослідженим питання зародження і становлення радянської політичної культури в Україні, етапи, які вона пройшла в своєму розвитку, які зміни відбулися при переході від одного етапу до іншого. Недослідженими є

питання політичних субкультур в УСРР. Важливим завданням лишається з'ясування основних параметрів домінантної політичної культури радянського суспільства на різних рівнях і різних етапах її розвитку. Одним із найбільш актуальних залишаються питання про міру впливу політичної культури більшовиків на суспільно-політичну ситуацію України 20-х років, на свідомість і поведінку її населення, на подальшу долю країни, про формування політико-культурних основ тоталітаризму. Досконалого аналізу потребує радянський досвід формування масової політичної культури населення України за часи непу, соціалізації особи, вміння впливати на суспільну свідомість, пропагувати власні цінності і норми суспільно-політичного життя. За межами досліджень залишилися питання масової політичної культури, показники якісного і кількісного її становища, еволюційні зміни. Не осмислені питання еволюції політичної культури радянських людей, закономірності і суперечності цього процесу у 20-ті роки. Саме у тому, як нівелювалися за період непу в Україні етнічні, конфесійні, національні відмінності, статус людини у суспільстві знаходить якнайяскравіший прояв наростання тоталітарних тенденцій у суспільно-політичному житті, взагалі можливість утвердження і легітимації тоталітарної влади комуністичного партійно-бюрократичного апарату.

Література:

1. Иовчук М. Т., Коган Л.Н. Советская политическая культура: Ист. опыт и современные проблемы.— М., 1979; Ким М.П. Проблемы развития социалистической культуры (Некоторые теоретические аспекты)/Культура развитого социализма: некоторые вопросы теории и истории [Сб. статей].—М., 1978.—С.3—54; Коган Л.Н. Политическая культура социализма//Научный коммунизм.—1979.—№5.—С.56—63.
2. Луппол И. К. Ленин и философия. К вопросу об отношении философии к революции.—М.—Л., 1927.
3. Ленин В.И. Речь на Всероссийском совещании политпросветов губернских и уездных отделов народного образования 3 ноября 1920 г./Полн. собр. соч.—Т.41.—С. 404.
4. Красавин В.П. Ленинское понимание политической культуры.— Пермь, 1983.
5. Зеленов Л.О. Політична культура суспільства:(До методології питання)// Філософська думка.—1987.—№3.—С.85—88; Михальченко М. І. Політична культура: сутність поняття, структура явища//Філософська думка.—1987.—№3.—С.88—93; Утенков В.М. Исторические этапы развития политической культуры//Вопросы теории и практики идеологической работы: Вып.15.— М., 1983.— С.56—70.
6. Дзюба І. М. Що за обрієм? (наша культурна спадщина і культурне майбуття)// Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Міжвід. зб. наук. праць/Редкол.: Я. Д. Ісевич (голов. ред.) та ін.— К., 1992.— Вип. 1.— С.5—30.
7. Баталов Э. Культ личности и общественное сознание//Суровая драма народа: Ученые и публицисты о природе сталинизма.— М., 1989.— С. 14—28; Осмыслить культ Сталина.— М., 1989; Ципко А. С. Истоки сталинизма// Наука и жизнь.—1988.—№11.—С.45—55; №12.—С. 40-48; 1989.—№1.— С.46—56; №2.— С.53—61; Його ж. Насилие лжи, или Как заблудился призрак.— М., 1990; Чаликова В. Не нам одним каяться [О сталинизме как явлении мировой политической культуры]/Родина.—1989.—№2.—20—23.
8. Реформы в СССР и политическая культура: взаимозависимость и взаимодействие (“круглый стол”)/Вестник МГУ.—1991.—№4. Сер. Социально-политические исследования.—С.3—58; Решетников В. Духовные основы современной политической культуры.— Иркутск, 1991.— С. 44—46.
9. Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма. Репринтное воспроизведение издания YMCA-PRESS, 1955 г.— М., 1990; Гадяцкий М. Джерела московського комунізму.— Торонто, 1960; Голезин Б. Більшовизм — органічне московське явище: 3 і

щоденника людини, що її оточення не розуміє, не хоче, або й не може розуміти.— Ганновер, 1957.

10. Авторханов А. Происхождение партократии//Октябрь.—1991.—№2.—С.135—163; №3.—С.148—181; Баталов Э. Я. Политическая культура как социальный феномен//Вестник МГУ.—1991.—№5. Сер. 12. Социально-политические исследования.—С.68—73; Кива А. Культурна ли наша политическая культура?//Советские профсоюзы.—1991.—№5.—82—87; Куркин Б. Кто последний к Мавзолею? (Размышления верующего над советской политической культурой)//Кубань.—1991.—№8.—С. 89—95; Священник Глеб Якунин. В служении культу (Московская Патриархия и культ личности Сталина)//На пути к свободе совести.—М., 1989.—С.172—206; Фурман Д. Сталин и мы с религиозно-этической точки зрения//Осмыслить культ Сталина.—М., 1989.—С.402—426.

11. Иванов Ю.И. Культура в тоталитарном государстве//Политическая культура учителей и учащейся молодежи: опыт формирования и проблемы: Межвуз. сб. науч. тр.—СПб., 1991.—С.102—111; Тоталитаризм как исторический феномен: Сб. ст.—М., 1989.

12. Реформы в СССР и политическая культура: взаимозависимость и взаимодействие (“круглый стол”)//Вестник МГУ.—1991.—№4. Сер.12. Социально-политические исследования.—С.22, 48; Фарушкин М. Х. Политическая культура общества//Социально-политические науки.—1991.—№4.—С.111—112.

13. Бондарев В. Политическая культура измеряется пролитой кровью//Alma mater. Вестник высшей школы.—1992.—№1.—С.47—52.

14. Молчанов М. О. Про національні витоки тоталітаризму в СРСР//Філософська і соціологічна думка.—1991.—№11.—С.32—37; Филюшкин А. И. Современная западная историография об истоках российского тоталитаризма//Тоталитаризм и анти-тоталитарные движения в Болгарии, СССР, и других странах Восточной Европы (20—80-е годы XX века): Материалы междунар. научной конф. Харьков, 21—23 сент. 1993. Т.1.—Харьков, 1994.—С.187—192.

15. Бирюков Н., Сергеев В. Демократия и соборность: представительная власть в традиционной российской и советской политической культуре//Общественные науки и современность.—1995.—№6.—С.53—68; Гудименко Д.В. Политическая культура России: преемственность эпох//Политические исследования.—1994.—№2.—С.156—164; Новикова Л., Сиземская И. Идеи мессианства в русской философии истории//Общественные науки и современность.—1995.—№6.—С.69—77; Щербинина Н. Г. Российское сегментарное общество как основа коллективистских политико-культурных традиций//Вестник МГУ. Сер.12. Политические науки—1996.—№1.—С. 72—86.

16. Keenan E.L. On certain mythical beliefs and Russian behaviors//Russian littoral Project.—Maryland, 1993.—N1.—P.1—35; Pfeiler W. Historische Rahmenbedingungen der russischen politischen Kultur//Russland auf dem Weg zur Demokratie?: Politik u Rarteien in der Russischen Foderation.—Paderborn etc., 1993.—S.13—42; Raeff M. The people, the intelligentsia and Russian political culture//Political studies,—Oxford; 1993.—Vol. 41, spes. iss.—P.93—106; Simon G. Zukunft aus der vergangenheit: Elementé der politischen Kultur in RuBland//Osteuropa.—Köln, 1995.—lg.45, N5.—S.455—482.

17. Лісовий В. С. Культура-ідеологія-політика.—К., 1997.—С.132; Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії.—К., 1998.—С.87—88, 121—131; Рудакевич О. М., Гутор М. С. Політичне відродження українського народу (Шляхи формування новітньої політичної культури).—Київ—Тернопіль, 1998.—С.7—11.

18. Нагорна Л.П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії.—К., 1998.

19. Рудакевич О. Політична культура України: руйнація та шляхи відродження// Розбудова держави.—1995.—№1.— С.18; Його ж. Політична культура української нації (наукові засади дослідження та відродження)//Мандривець.—1995.—№1.—С.71.
20. Мала енциклопедія етнодержавства Римаренко (відп. ред.) та ін.— К., 1996.— С.764; Мейс Дж. Соціально-генетична спадщина геноциду і тоталітаризму в Україні та шляхи її подолання//Політологія. Етнологія. Соціологія: Доповіді та повідомлення III Міжнародного конгресу українців.— Х., 1996.— С.256–263.
21. Рудакевич О. М., Гутор М. С. Політичне відродження українського народу (Шляхи формування новітньої політичної культури).—Київ—Тернопіль, 1998.
22. Дровозюк С. І. Духовне життя українського селянства як предмет конкретно-історичного дослідження [20-ті роки XX ст.]/Український історичний журнал.—1994.— №5.— С.61–67.
23. Безотосний М. Т. Опір сталінізму в Україні (1920–1930-ті рр.)/Український історичний журнал.—1993.—№2, 3.— С.97–103.
24. Епштейн А. И. Сопротивление тоталитаризму на личностно-поведенческом уровне (по материалам Украины 20–30-х годов)//Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20–80-е годы XX века): Материалы междунар. научной конф. Харьков, 21–23 сент. 1993. Т.1.— Х., 1994.— С.320–325.
25. Курносів Ю. Духовне життя на Україні в 20–30-ті роки//Український історичний журнал. 1990.—№1.— С.93–99; Його ж. Суспільно-політичне життя на Україні в 20–30-х роках// Український історичний журнал.— 1989.—№12.—С.89–95.
26. Гонтар О. В. Деякі питання міжнаціональних відносин на Україні в 20-ті роки/ Український історичний журнал.—1991.—№7.— С.125–130.
27. Лозицький В. П. Політика українізації в 20–30-х роках: Історія, проблеми, уроки//Український історичний журнал.—1989.—№3.— С.46–55; Чехович В. А. Державно-правові питання українізації в 20-х роках//Минуле України: відновлені сторінки.— К., 1991.— С.96–121.
28. Шаповал Ю. І. Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні).— К., 1994.
29. Дичек Н. П. З історії педагогічної освіти на Україні у 20-ті роки//Український історичний журнал.—1989.—№9.— С.83–87.
30. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Кн. 1.— К., 1994; Винниченко І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання.— К., 1994; Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки.— К., 1991; Дорошко М. С., Колесник В. Ф. Формування в Україні більшовицької партійно-державної номенклатури в 20-ті роки//Український історичний журнал.—1993.— №9.— С. 40–51; Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928).— К., 1996; Його ж. Партійно-радянський апарат у системі влади//Український історичний журнал.—1994.—№6.— С.3–15
31. Гусев В., Верба І. Процес 24-х, або як радянська влада приборкувала харківську інтелігенцію//Політологічні читання.—1995.—№1.— С.96–114; Касьянов Г. В., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-ті роки).— К., 1991; Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля.— Київ— Едмонтон, 1992; Петров В. Діячі української культури – жертви більшовицького терору (1920–1940 рр.).— К., 1992.
32. Історія православної церкви в Україні: Збірка наукових праць.— К., 1997.— С. 245–258; Силантьев В. И. Большевики и православная церковь на Украине в 20-е годы.— Х., 1998.

Історико-правові аспекти розвитку інституту права власності в Україні в період утвердження командно-адміністративної системи управління (30-ті – початок 40-х рр.)

Перехід України на якісно нові принципи побудови суспільних відносин знаменується радикальними змінами в усіх сферах життя країни. Проблема права власності набуває першочегового значення у зв'язку з розробкою ідей правової, демократичної держави. Її певною мірою вирішила Конституція України від 28 червня 1996 року, закріпивши основоположні принципи регулювання відносин власності, конструкція яких істотно відрізняється від попередніх Конституцій 1937 р. і 1978 р.

Період панування командно-адміністративної системи характеризувався однозначним підходом до інституту права власності. Централізоване бюрократичне управління загальнонародним надбанням, монополія державної власності в усіх сферах економіки, відчуження особистості від засобів виробництва – ці основні риси відносин власності знайшли відображення в законодавстві даного періоду. В Україні, яка була позбавлена будь-яких ознак суверенітету, діяли переважно союзні нормативні акти, а вищі органи влади республіки в основному, дублювали їх.

Після захоплення більшовиками влади в країні, встановлення диктатури пролетаріату відбувається ліквідація приватної та утвердження соціалістичної власності, яка мала служити інтересам робочого класу та скасувати експлуатацію людини людиною. Для досягнення цієї мети основні зусилля радянської влади були направлені на перетворення засобів виробництва у суспільну власність. В основному це здійснювалось шляхом націоналізації. Так, Декретом про землю, прийнятим Другим Всеросійським з'їздом Рад 26 жовтня 1917 р., була здійснена націоналізація землі, її надр, лісів, вод. Декретом ВЦВК від 14 грудня 1917 р. були націоналізовані банки; Декрет РНК від 23 січня 1918 р. оголосив морський та річний флот загальнонаціональною неділимою власністю Радянської республіки. Зовнішня торгівля була націоналізована Декретом РНК від 22 квітня 1918 р. Проведення суцільної колективізації – це був спосіб ліквідації приватновласницьких господарств на селі з метою створення соціалістичного типу господарювання. Таким чином, укріплювалась соціалістична власність, яка поступово займала провідне місце в народному господарстві країни як непорушна основа радянського ладу. Це було досягнуто використанням як законодавчих, так і політичних а головним чином – силових і репресивних дій радянської влади.

Модель права власності в період остаточного утвердження сталінського тоталітарного режиму була закріплена в Конституції СРСР 1936 р. і в аналогічних положеннях Конституції УРСР 1937 р. В них вперше було введено поняття форми власності, що відображало марксистське його розуміння в розвитку розподілу праці. Власність, яка має бути предметом юридичної, а не економічної науки, визначена як основа виробничих відносин – таке її формування належить Сталіну.

Конституція 1937 р. не розкривала змісту відносин власності, не давала повного переліку її об'єктів, в ній не було закладено основ до взаємодій існуючих при соціалізмі форм власності. Ще одним недоліком Основного Закону було те, що поняття власності носило натуралістичний характер, оскільки перераховувало об'єкти державної та колгоспно-колективної форм власності.

В Конституції закріплювалась ієрархія форм власності – державна, колгоспно-кооперативна і особиста. Термін “соціалістична” до останньої не застосовувався, і цим самим протиставлялась дана форма власності як така, що не відповідає основам існуючого ладу. Норм про майно громадських організацій взагалі не було.

Окрім Конституції 1937 р., правовими актами, що регулювали право власності, були цивільний кодекс УРСР 1922 р. і підзаконні нормативні акти союзних і республіканських органів.

Провідною в ієрархії форм власності в радянський період виступала державна. Вчені-цивілісти пояснювали, що ведучою формою вона виступає тому, що має вирішальне значення у справі побудови соціалістичної економіки й переходу до економіки комунізму. Вже в 1936 р. вона охоплювала переважну частину засобів виробництва – близько 90% основних виробничих фондів – цим пояснювався її переважаний характер.

В Конституції державна власність визначалась як всенародне надбання – це означало, що єдиним власником державного майна є народ в особі держави, і що ця власність використовується в інтересах всього народу. Звичайно, при командно-адміністративній системі це положення було лише гаслом, оскільки фактично всі питання функціонування власності вирішував бюрократичний апарат, який не ніс конкретної відповідальності за свої дії. Наукою розрізнялись первинні способи виникнення державної власності (виробництво, вилучення у власність держави самовільно зведеної будови, набуття права власності на безгосподарно утримуване майно, на знахідку, на клад, набуття права власності від неправомочного відчужувача) і похідні (націоналізація, реквізиція, конфіскація, вилучення дорогоцінних металів і набуття права власності на безгосподарно утримане майно, по договору, в порядку спадкування). Стаття 53 Цивільного кодексу закріпила виключне право власності держави на землю, надра, ліси, води і залізниці загального користування. Важливе значення мало встановлення виключності права власності соціалістичної держави на землю. Це означало, що володіння землею допускається лише на праві користування, порядок якого встановлювався постановою ЦВК СРСР від 15.12.28 р. “Загальні засади землекористування і землеустрою”, де націоналізація землі була визнана основою земельного устрою СРСР. Землі ділились на 3 категорії: землі сільськогосподарського призначення, землі спеціального призначення і міські землі. Постановою ЦВК і РНК СРСР від 04.07.97 р. “Про заборону здачі в оренду земель сільськогосподарського призначення” заборонялась здача землі в оренду, тобто за винагороду.

Важливість землі як об’єкту власності радянської держави підкреслюється і тим, що встановлення її влади на нових територіях супроводжувалось закріпленням в першу чергу державної власності на землю шляхом її націоналізації.

Процеси колективізації та націоналізації особливо складно проходили на західноукраїнських землях, оскільки при цьому використовувались жорстокі командно-адміністративні методи. Було зруйновано традиційний спосіб життя населення, для якого приватна власність на землю становила основу існування. Це звичайно породжувало відчуженість людей від результатів своєї праці. При регулюванні відносин власності керувались не економічними важелями, а політичними розрахунками.

Так, і позачергова сесія Верховної Ради СРСР 1 листопада 1939 р. прийняла Закон про включення Західної України до складу СРСР і воз’єднання з УРСР, який був ухвалений позачерговою третьою сесією Верховної Ради УРСР, а до цього Народні збори Західної України в жовтні 1939 р. оголосили всю землю загальнонародним надбанням. Згідно Указу Президії Верховної Ради СРСР від 15.08.40 р. про націоналізацію земля на території північної частини Буковини, державна власність на землю, її надра, ліси і води встановлювалась з 28.06.40 р. – з дня передачі Північної Буковини Радянському Союзу.

Взагалі, визнавався правильним єдиний підхід – держава ні з ким не ділить свої повноваження власника, вона лише покладає їх на окремі державні органи.

Державне підприємство має право володіти і користуватись знаряддями і засобами виробництва. Користування майном повинно виходити з планів і здійснюватись для виконання планових завдань. Що ж стосується права розпорядження, то можливість його реалізації передбачена законодавством. Обмеження щодо цього повноваження має стати гарантом непорушності і цілісності державної власності. Стаття 22 ЦК давала перелік майна, яке з вилученим з цивільного обігу, не підлягає відчуженню, не може бути предметом застави, а також не може бути повернене на задоволення кредиторів у порядку стягнення. Згідно Постанови РНК СРСР від 15.02.36 р. "Про порядок передачі державних підприємств, будинків і споруд" основні фонди не могли продаватися й купуватися за гроші державними органами один у одного. Розпорядження виробничими фондами, які не є підприємствами, будинками і спорудами, регулювалось Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10.02.41 р. "Про заборону продажу, обміну і відпуску на сторону устаткування, обладнання і матеріалів та про відповідальність по суті за ці незаконні дії", який забороняв розпорядження ними без дозволу вищестоячих органів. На основі цього указу Раднаркомом УРСР була видана 23 травня 1941 р. постанова про порядок обліку і використання на підприємствах і будовах республіканської, обласної і міської та районної підпорядкованості обладнання, устаткування і матеріалів.

Єдиним суб'єктом права державної соціалістичної власності проголошувалась соціалістична держава. Звичайно, що в умовах централізованого управління економікою, заперечення при існуючій командно-адміністративній системі самостійності у вирішенні питань внутрішнього життя союзними республіками, не могло бути й мови про визнання останніх суб'єктами права власності. Науковці обґрунтовували це: "... не можуть існувати окремо право власності СРСР, право власності союзних республік, право власності автономних республік й місцевих Рад народних депутатів трудящихся як різні суб'єкти права. Це лише різні модифікації єдиного по суті права державної соціалістичної власності, що належить всьому багатонаціональному радянському народу в особі його соціалістичної держави" [1, с.98].

Державна власність зайняла монопольне становище в народному господарстві країни і це було відображено в законодавстві цього часу, а так як правове регулювання відносин власності здійснювалось в основному союзними органами влади, то це забезпечувало панування в СРСР централізованої економіки, яка стала опорою тоталітаризму.

Важливе значення в соціалістичному суспільстві надавалось поряд з державною і колгоспно-кооперативній власності, яка була закріплена у відповідних статтях Конституції УРСР. Вона розглядалась як одна із форм соціалістичної власності, оскільки розвивалась в умовах диктатури пролетаріату і належності основних засобів виробництва радянській державі. Користування і розпорядження колгоспно-кооперативною власністю відбувалось на основі планів, які мали відповідати інтересам соціалістичного суспільства.

В юридичній літературі того часу досить чітко проводиться розмежування державної і колгоспно-кооперативної власності. Остання не являє собою єдиного фонду, у неї немає єдиного суб'єкта – це власність багатьох колективних учасників цивільного обігу, вона має менший рівень усупільнення. Об'єктом колгоспно-кооперативної власності не може бути майно, що становить виключну власність держави і використання якого не відповідає спеціальній правосуб'єктності організацій. Відрізняються ці дві форми власності і по порядку управління – вищим органом в колгоспі були загальні збори його членів.

Серед способів виникнення колгоспно-колективної власності розрізняли: усупільнення, передача у власність майна, що залишилось від дореволюційних кооперацій, допомога з боку держави, кооперативне виробництво і будівництво, загальноцивільні способи.

Вирішальне значення мав перший спосіб – усупільнення, який розцінювався як добровільний акт передачу у суспільну власність засобів виробництва, знарядь праці, майна, що належали до цього окремим громадянам.

Проте заходи радянської влади, направлені на створення в країні колгоспного ладу, свідчили про одне – колективізація відбувалась насильницьким шляхом, всупереч концепції кооперування, супроводжуючись експропріацією селянських господарств, ліквідацією куркульства, позбавленням селян власності на засоби виробництва. У відповідності із статтею 4 Примірного статусу сільськогосподарської артілі усупільненню підлягали: вся робоча худоба, зернові запаси, кормові запаси в розмірах, необхідних для усупільненої худоби, господарські будови, і всі підприємства з переробки продуктів сільського господарства.

Особливо підкреслювалась допомога кооперації з боку держави в формі передачі колгоспам експропрійованих в промисловості засобів виробництва, передача землі в безстрокове користування, конфіскованого майна куркулів.

Постановою РНК СРСР від 05.09.40 р. визначався порядок передачі кооперативним організаціям підприємств, будов і споруд за плату.

Коло суб'єктів колгоспно-кооперативної власності було обмежене законом, і в першу чергу, статтею 7 Конституції, яка до них відносила: суспільні підприємства в колгоспах і кооперативних організаціях з їх живим і мертвим інвентарем, вироблена колгоспами і кооперативними організаціями продукція, громадські будови.

Колгоспам і іншим кооперативним організаціям належали всі три повноваження власника – володіння, користування, розпорядження, які, однак мали відповідати економічному ладу соціалістичного суспільства. Ці повноваження регулювались нормами права, причому для колгоспів мав вирішальне значення їх статут. Діяв принцип, згідно з яким колгоспи повинні були використовувати свою власність передусім в цілях виконання зобов'язань перед державою – обов'язкові поставки продукції, натуроплата за роботу МТС тощо.

Таким чином в довоєнний період законодавством передбачалось дві форми соціалістичної власності – державна і колгоспно-кооперативна, що відповідало розподілу суспільства на два основні класи – робітників і селян.

Стаття 10 Конституції закріплювала право особистої власності. Перемога соціалізму означала встановлення соціалістичного укладу як безроздільно пануючого в народному господарстві, в якому немає приватної власності. Право на неї існує лише в капіталістичному світі і носить експлуататорський характер – як пояснювали вчені-цивілісти, а тому неможливе його існування в суспільстві, що рухається до комунізму.

В перші роки встановлення радянської влади правове регулювання було направлене на викорінення приватної власності (в ст.52 ЦК УРСР вона не передбачалась). Та ст. 4 Конституції 1937 року закріпила відміну приватної власності на засоби і знаряддя виробництва.

При соціалістичному ладі особисті інтереси громадян повинні були відповідати суспільним. Не допускався розвиток власності громадян всупереч інтересам соціалістичної власності, від якої вона мала похідний характер. Окрім того, встановлювались обмеження щодо об'єктів цієї форми власності. У власності громадян могли знаходитись лише речі, які перелічені в ст.ст.6 та 10 Конституції. Ця власність носила суто споживчий характер, вона не мала бути використана для одержання натурального доходу чи організації виробничої діяльності. Під натуральними доходами розумілись ті доходи, які отримує власник в результаті використання належного йому майна, але без прикладання своєї особистої праці. Обмеження, яке проіснувало 50 років, мало на меті укріплення комуністичної моралі, принципу священності і недоторканості соціалістичної власності.

Вищезгадана ч.2 ст.7 Конституції закріпила особисту власність членів колгоспного двору – на присадибну ділянку землі і підсобне господарство на ній, житловий будинок, продуктивних тварин, птицю і дрібний сільськогосподарський інвентар. Це спільна сумісна власність сімейного трудового об'єднання громадян, які ведуть спільне підсобне господарство на базі великого колгоспного виробництва.

Згідно з постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 27.03.30 р. “Про заходи суспільних земель колгоспів від розбазарювання “особисте господарство колгоспного двору повинно було носити суто підсобний характер, воно не могло розвиватись всупереч інтересам колгоспного господарства. Передбачались заходи для припинення розвитку приватно-власницької тенденції – відібрання лишків землі, встановлювався обов'язковий мінімум трудоднів (60–100) для кожного працездатного члена артїлі на рік.

Конституція 1937 року поряд із соціалістичною формою власності допускає і існування дрібного приватного господарства, одноосібних селян і кустарів. Ця індивідуальна трудова діяльність носила не лише споживчий, але й виробничий характер – тобто це була фактично дрібна приватна власність. Однак, по відношенню саме до неї поняття “власність в Конституції не згадується. Це пояснюється тим, що трудова приватна власність не типова, нехарактерна в умовах панування соціалізму і по мірі його розвитку вона поступово буде зникати. Їй не надавалось серйозного значення в народному господарстві і приймались заходи щодо її всілякого обмеження: заборонялось використовувати найману працю, займатись приватною торгівлею і торговим посередництвом, заборонялась переробка зерна, шерсті, бавовни, тютюну і деяких інших видів сировини і виробництво для продажу на ринку певних товарів згідно з постановою РНК СРСР від 26.03.36 р.

Правове регулювання діяльності даної категорії власників спрямовувалось на примушення їх до вступу в колгоспи. Так, існували високі розміри податків, обов'язкові поставки сільськогосподарських продуктів, підвищені ставки внесків по страхуванню. В постанові ЦК ВКП(б) та СНК СРСР від 19.04.38 г. “Про податки та інші зобов'язання по відношенню до одноосібних господарств” вказано, що є недопустими ставити при обкладенні податками одноосібників в рівні умови з колгоспами.

Так як дрібне приватне господарство вважалось безперспективним, втрачаючи приватний характер, то воно в основному підпадало під дію загального правового режиму приватної власності. Оскільки інститут права особистої власності був новим в радянському законодавстві, який закріпила Конституція 1936 р., його детальна регламентація була завданням цивільного законодавства на майбутнє. Воно зводилось до обмеження особистої власності громадян настільки, щоб не допустити її перетворення в приватну.

Існуючі відносини власності вимагали належного їх правового захисту. Він здійснювався нормами як цивільного, так і адміністративного, кримінального, трудового права. Стаття 131 Конституції закріплювала обов'язок кожного громадянина зберігати і зміцнювати суспільну соціальну власність як священну і недоторкану основу радянського ладу.

Сталін на VIII з'їзді ВКП(б), говорячи про дві фази розвитку соціалістичної держави, підкреслював, що в другій фазі замість функцій подавлення з'явилась у державі функція охорони соціалістичної власності від ворогів і розкрадачів народного добра. На посилення охорони соціалістичної власності було направлено ряд постанов уряду. Так, згідно постанови ЦВК та РНК СРСР від 07.08.32р. “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперацій та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності” за розкрадання суспільного майна застосовувалась вища міра – розстріл з конфіскацією всього майна або із заміною при пом'якшуючих обставинах

позбавленням волі на строк не менш 10 років з конфіскацією майна. Постановою РНК СРСР від 16.02.33 р. “Про заходи по посиленню боротьби з розкраданням і розтратами в державних і кооперативних торговельних підприємствах” вводилась відповідальність не тільки безпосередніх винуватців розкрадання і розтрат, але й керівників відповідних торговельних підприємств і організацій за несвоєчасні і недостатні заходи боротьби з розкраданням і розтратами.

Велике значення в боротьбі за охорону соціалістичної власності мав Указ Президії Верховної Ради СРСР від 10.08.40 р. “Про кримінальну відповідальність за дрібні крадіжки на виробництві і за хуліганство”. Він встановлював, що так звана “дрібна крадіжка”, незалежно від її розмірів, карається тюремним ув’язненням строком на 1 рік, якщо вона за своїм характером не тягне більш тяжкого покарання. На основі цього указу Президією Верховної Ради УРСР був виданий Указ від 16.11.40 р. про доповнення відповідних статей Карного Кодексу УРСР.

Принцип особливо суворої охорони державної власності в порівнянні з іншими формами обумовлював відсутність і будь-яких обмежень її ввідації (ст. 60 ЦК). Такі основні положення права власності проіснували без істотних змін більше 40 років до прийняття Конституції 1978 року.

В роки Великої Вітчизняної війни в основному не відбулось корінних змін в праві власності. Однак, саме в даних умовах починають яскраво проявлятися переваги державної власності, на базі якої відбувалось об’єднання людей в екстремальній ситуації. За допомогою соціалістичної власності здійснювалась функція захисту країни. Тому правове регулювання було направлене на створення для неї більш вигідного становища. Державна власність надавала колосальні ресурси для організації перемоги над ворогом, забезпечувалось її оперативне використання для налагодження поставок на потреби фронту. Як свідчить світовий досвід, саме посилення втручання держави у відносини власності є дійовим способом виходу країни із кризи (як наприклад – світова економічна криза 1929–1933 рр.).

В умовах воєнного часу народним комісарам були надані повноваження по перерозподілу матеріальних ресурсів. Наркоми наділялись правом дозволяти директорам підприємств і начальникам будов видавати іншим підприємствам із своїх ресурсів необхідні матеріали для виконання ними виробничих планів, перерозподіляти лишки устаткування і матеріалів між підприємствами для забезпечення виконання оборонних замовлень. Продовжував діяти уже згадуваний вище Указ Президії Верховної Ради СРСР від 10.02.41 р. “Про заборону продажу, обліку і відпуску на сторону обладнання і матеріалів та про відповідальність по суду за ці незаконні дії”.

На встановлення порядку у відносинах власності була направлена Постанова РНК СРСР від 17.04.43 р. “Про утвердження положення про порядок обліку і використання націоналізованого, конфіскованого і відмерлого та безгосподарського майна”. Особливого значення в умовах війни набувала ст.58 ЦК, за якою безгосподарне майно переходило у власність держави.

Створювались і умови для пристосування колгоспно-кооперативного майна до умов війни. Згідно Постанови Пленуму Верховного Суду СРСР від 22.04.42 р., продаж худоби колгоспів і радгоспів не уповноваженими на те особами повинен розглядатись як розкрадання худоби і її набувачі не можуть визнаватись добросовісними, крім випадків, коли продаж худоби був викликаний воєнною необхідністю. Постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 18.03.43 р., раднаркомам надавалось право передавати окремим колгоспам для обробки і посіву невикористовані пахотні землі суміжних колгоспів і радгоспів за їх згодою. Це забезпечувало збільшення врожайності і валового збору сільськогосподарських продуктів. А Постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б)

від 19.04.43 р. заборонялось здійснювати забій і продаж молодняка, чим забезпечувався належний розвиток тваринництва.

Характерним явищем в роки війни були примусові заходи по вилученню майна, обумовлені воєнною обстановкою. Так, згідно виданому ще 22.06.41 р. Указу Президії Верховної Ради СРСР воєнним властям в місцевостях, переведених на воєнний стан, дозволялось вилучати транспортні засоби і інше необхідне для потреб оборони майно.

У зв'язку із звільненням значних територій від німецьких окупантів поставило питання про повернення майна власникам. Щодо майна державних підприємств (у зв'язку з евакуацією), то його доля вирішувалась органами Державного Арбітражу або ж адміністративними органами таким чином: якщо майно тривалий час знаходилося у користуванні даного підприємства, враховувалось при визначенні податкових завдань, то його повернення вважалось недоцільним.

Вирішував це питання і Директивний лист РНК УРСР від 20.08.43 р. "Про повернення володільцям скоту та іншого майна в місцевостях, звільнених від німецько-фашистської окупації". В ньому визначався порядок повернення майна: воно підлягало здачі місцевим органам влади для повернення законним володільцям за приналежністю, а в разі нездачі – вилучалось рішенням виконавчого комітету.

Значна увага приділялась в умовах війни також і охороні власності, що знайшло відображення в спеціально прийнятих актах, які передбачали підвищену матеріальну відповідальність за розкрадання майна, його нестачу, псування – встановлювалась відповідальність в 10-кратному розмірі вартості недостаючого пального, 3-кратна вартість відшкодування шкоди, завданої загибеллю коней, великої рогатої худоби.

Указ від 23.08.42 р. "Про відповідальність за розкрадання пального в МТС і радгоспах" передбачав 5-річне ув'язнення за ці дії.

Проте, в умовах воєнного становища ці заходи були виправдані і забезпечували охорону власності. Загалом, інститут права власності в роки Великої Вітчизняної війни, направлений на більш централізоване управління майном, дозволив оперативно перебудувати, буквально під вогнем ворога, промисловість держави.

Таким чином, в роки утвердження командно-адміністративної системи управління правове регулювання відносин власності було спрямоване на забезпечення існування цієї системи. Безроздільне панування державної форми власності, іменованої загальнонародною, якою фактично розпоряджався і володів бюрократичний апарат, обмеження колгоспно-кооперативної власності, згадки про особисту власність і повне виключення приватної власності – саме ці риси можна вважати характерними при розгляді Інституту права власності у 30–40 рр.

Література:

1. Карасс А.В. Право государственной социалистической собственности. – М., 1954.
2. Грибанов В.П., Дулонева Л.А. Право личной собственности в период развернутого строительства коммунизма. – М., 1963.
3. Грибанов В.П. Гражданское право в период Великой Отечественной войны. – М., 1985.

Населення Харківщини напередодні 2-ї Світової війни

Міжвоєнна чехарда з адміністративно-територіальним поділом неймовірно утруднює вивчення демографічних процесів на Харківщині. Бо вимагає надто великих зусиль щодо обрахування необхідних статистичних даних відповідно кордонів сучасної території області. Цей факт, а також відсутність в історичній літературі хоча б невеличкої розвідки з проблеми необхідно брати до уваги сучасному читачеві.

Населення Слобожанщини в історичному минулому формувалося під впливом багатьох факторів. Відомо, що до новітніх часів заселення її території відбувалося за рахунок в основному двох колонізаційних потоків – широкого західного українського козацтва та селянства, а також північно-східного з боку Московської держави, яку представляли спочатку служиві люди, а пізніше і російське селянство. Чисельна перевага була на боці українців, які на кінець XIX ст. становили переважну більшість населення. Про це свідчать матеріали першого загальноросійського перепису 1897 р. населення Харківської губернії, яка на той час включала частково і землі сучасних Полтавської, Сумської, Луганської та ін. областей, становило 2492316 душ, у т. ч. українців (малоросів за термінологією імперії) – 2009411 душ, або 80,62%. Росіян (великоросів) було 440936 душ, або 17,69%. Отже на долю цих двох народів припадало більше 98% населення губернії, що свідчить про її фактично національну однорідність. Значна частина населення області була корінною людністю, а певна її частина вела свій родовід навіть від перших переселенців. Проте значною була питома вага і зайшлої людності, не пов'язаної родинними путами зі Слобожанщиною [1, с. XIV].

Демографічний розвиток Харківщини протягом кінця XIX – початку XX ст. не зазнавав бурхливих змін і в цілому віддзеркалював основні закономірності розвитку країн, що тільки повернули на шлях індустріального розвитку. Відбувалося прискорене розмежування суспільства за майновою ознакою та швидке зростання чисельності осіб найманої праці, перш за все робітництва. Проте губернія залишалась сільськогосподарською, і більша частина її населення, а саме 78,6%, мала основні джерела до існування саме від цієї сфери, невелика частина населення – 2,58% – існувала завдяки торгівельній діяльності, частина була зайнята у видобувній та обробній промисловості – 8,38% [1, с. XVI]. Такий характер господарської діяльності обумовив велику чисельну перевагу серед соціальних верств населення селян, які складали 90,8% усього населення губернії. Харківських дворян нараховувалось 32090 душ, або 1,29%, купців – 0,25%, міщан – 6,28%. Решту складали духовні особи, іноземці та ін. [1, с. XII].

Еволюційний розвиток демографічної картини Слобожанщини був перерваний 1-ю світовою війною та революційними подіями. Вони призвели до величезних потрясінь, загибелі мільйонів людей, зрушення з місць величезних мас народу, зламу усталеного укладу життя. Перше таке зрушення спричинила світова війна. Чоловіче доросле населення Харківської губернії пішло на фронт, а із заходу значно збільшився приплив біженців. Звідти з прифронтових районів у Харків було евакуйовано декілька фабрик та заводів разом з їх персоналом. Поряд з цим у Харків ринув потік неорганізованого населення із Західних губерній. У 1916 р. загальна чисельність біженців у Харкві становила майже 50 тис. душ [2]. Зрештою, частина їх після закінчення війни залишила місто, а інша – осіла тут. Перепис 1926 р. показав, що у Харкові і в цей час мешкали 25 тис. душ, які оселилися тут саме у 1914–1916 рр. [3, с. 346–347].

Після закінчення світової війни, у вогнищі революції та громадянської війни в суспільстві, в умовах загострення продовольчої кризи, коли різні пошесті забирали життя маси людей, відбувається зворотній вплив населення з Харківської губернії, і

перш за все з міста Харкова. У 1920 р., коли, як відомо, територія губернії помітно скоротилася, її населення становило біля 2 млн. 427 тис. душ [4, с.1–5]. В той же час населення Харкова скоротилося з 352,3 тис. у 1916 р. до 285 тис. у 1920 р. [там же].

І світова та громадянська війни не тільки забрали життя мільйонів людей, але й суттєво позначилися на складі людності Харківщини. За абсолютним скороченням чисельності чоловіків потяглася серйозна зміна статевих пропорцій. Ніколи більше, як це було до революції, чоловіки не переважали кількісно жінок. Вже у 1920 р. питома вага чоловіків була лише 47,2%, а жінок – 52,8%, а у місті Харкові – відповідно 45,4 та 54,6; [4, с.1–5]. Іншими словами на 100 чоловіків припадало в губернії 1120, а у місті – 1203 жінки. Такі пропорції, які стали безпосереднім наслідком великих потрясінь, збереглися з незначним пом'якшенням протягом 20–30-х років. Природний рух населення слабо міг вплинути на ці воєнні деформації складу людності. У 1939 р. на 1000 чоловіків припадало 1115 жінок, а на 1000 харків'ян – 1129 харків'янок [5, спр.65, арк. 47]. Це був біль жіноцтва Харківщини.

Революція та війни призвели до рішучих змін у національній мозаїці Харківщини. На початку ХХ ст. серйозних зрушень не відбувалось. України не існувало як держави. Українці залишалися малоросами та мали обмежені можливості задля вивчення своєї самобутньої історії та культури – найважливішого чинника формування національної самосвідомості. Проте прийшли буремні роки. Більшовики у боротьбі за владу з метою привернення на свій бік національно-визвольних рухів широко використали національні гасла, у т.ч. задекларували право націй на самовизначення, навіть до відокремлення та утворення самостійної національної держави. Широке розгортання національно-визвольних рухів у надрах Російської імперії сприяло збагаченню національної мозаїки країни, у т.ч. і Харківщини. Якщо перепис 1897 р. зафіксував тут 45 народностей [1, с.XIV], то у 1926 р. лише по Харківській окрузі, яка поступалася за чисельністю губернії у 1,56 рази – 58 національностей [6, с.309–310]. Зареєстрували навіть одного чоловіка – “самоїда”. А всього в СРСР було зафіксовано представників 194 національностей [7]. Проте незабаром можновладці у Москві вирішили, що національне питання в державі розв'язано і взяли курс на згортання національного розмаїття. Перепис 1937 р. виділяв вже тільки 109 національностей (там же). У неопублікованих матеріалах перепису 1939 р. у Харківській області збереглися лише дані про 14 найбільших народів, решта була захована за графою “інші”, яка налічувала лише 3660 душ [5, спр.65, арк.47].

Але головною відміною пореволюційних часів у порівнянні з попередніми імперськими була поява на картах світу нової держави, яка формально до кінця 1922 р. ввжалась незалежною. А отже з'явилися і громадяни цієї держави – українці. Вже перший пореволюційний перепис 1920 р. виділяє українців як відмінну націю, а не як відгалуження великоросів. Проте програма перепису ще не відзначалася чіткістю щодо головного принципу ідентифікації етнічної приналежності. Тому найбільш вірогідним є всесоюзний перепис населення 1926 р. Він проводився у час проголошеної радянською державою політики коренізації, національного відродження, у т.ч. України. Влада в цей час була зацікавлена якомога ширше виявити усі національні меншини тощо. Перепису передувала велика організаційна та пропагандистська робота, до якої були залучені найкращі сили вітчизняної демографічної статистики. Отож підсумки цього перепису, які були широко видруковані, і зараз залишаються найзмістовнішим джерелом вивчення людності України та СРСР за всі міжвоєнні роки. Ці дані, які ми проаналізували стосовно Харківської, Ізюмської та Куп'янської округ, показують, що у 1926 р. етнічних українців на Харківщині було 74,9%, а росіян – 20,18%. Дещо менше респондентів – 70,6% – визнали рідною мовою українську, а 26,7% –

російську [6, с.310–311]. Якщо порівняти ці показники з даними перепису 1897 р., який визначав національну приналежність за рідною мовою, то можна зробити висновки про розширення використання населенням російської мови на Харківщині. Певне підвищення тут значення російського фактору відбувалося різними шляхами: міграції з Великоросії робочих рук, укладення змішаних шлюбів, відвертого бажання частини українців вважати себе великоросами тощо. Проте в цілому і в 1926 р. харківське село, як і взагалі республіканське, в переважній більшості було українським.

Складніша ситуація була в Харкові. Перепис 1897 р. дав такі результати: в Харкові мешкає 25,9% українців та 63,2% росіян [1, с.XIV]. Отже немов би велика чисельна перевага росіян, а звідси і твердження про “руський характер” міста, його російську національну архітектуру. Такі твердження не відповідають реаліям, бо тут змішана національність з рідною мовою. Дійсно, Харків був переважно російськомовним містом. Але якщо проаналізувати за даними того ж перепису 1897 р. місце народження харків’ян, то з’ясується, що більше 2/3 їх були уродженцями українських губерній [1, с.3,44–45], а це означає, що більшість харків’ян були українцями за походженням. На користь такого висновку свідчать і матеріали перепису 1926 р., коли національність та рідна мова визначалися окремо. Згідно з ним у Харкові мешкали 38,5% українців та 37,1% росіян. Хоча 64,2% харків’ян вважали рідною російську мову [6, с.310–311].

20–30-ті р. були насичені великими протиріччями у національному розвитку України. Якщо 20-ті р. увійшли в історію як період розбудови національного життя, культури та просвіти, піднесення національної свідомості населення, українізації, а отже, образно оцінюючи, стали періодом національного відродження, який не був тривалим і сталим та супроводжувався відкатами, а то й зворотним рухом. Проте у 30-ті р. і ці нетривкі паростки національного відродження зазнали суворих випробувань, особливо в період масових сталінських репресій проти діячів української культури. Що не могло не позначитися на стані української культури та рідної мови. Перепис 1939 р. показав дальше зменшення ареалу та масштабів використання української мови на Харківщині. В області мешкало 71,3% українців, але лише 65,1% населення вважало за рідну українську мову. В той же час російською мовою користувалося 32,8% населення, хоча тут мешкало 21,5% росіян [5, спр.65, арк.47].

На фоні певного зменшення впливу українського фактору у 30-ті р. підвищилась питома вага етнічних українців у місті Харкові. У 1939 р. їх налічувалось тут 48,5% при зменшенні питомої ваги росіян до 32,9% [там же]. Такий стан справ пояснюється великим припливом у місто сільських мешканців, які мусили задовольнити потреби промисловості у робочих руках. Зміна етнічного складу харків’ян не потягла за собою розширення сфери панування української мови. Харків залишався російськомовним містом, швидко перемелюючи сільських мешканців у городян. У результаті, якщо в 1926 р. російську мову вважало за рідну 64,2% харків’ян, то у 1939 р.—63,8% [5, спр.65, арк.47; 6, с.310–311].

Отже, як свідчать дані переписів, в історичному минулому, чи то за часів невеликого губернського центру Російської імперії, чи то у період радянського будівництва 20–30-х р., Харків, незважаючи на своє українське походження та оточення сільських районів, залишався російськомовним містом зі своїми традиціями, сформованими під впливом як української, так і російської культури.

Дуже суттєвим наслідком революції та війн на Слобожанщині, особливо в перші повоєнні роки, стало значне збільшення чисельності та впливу на усі сфери життя єврейської складової харківської людності. До революції царський уряд проводив політику дискримінації єврейського населення імперії, встановлював для нього так

звані межі осідлості тощо. І хоча у XX ст. ця межа поступово наблизилася від західних кордонів держави до західних районів Харківської губернії, що безумовно впливало на інтенсивність розселення тут євреїв, все ж таки існуючі обмеження стримували масштаби розселення єврейства. Так, в кінці XIX ст. євреї хоча і були третім за чисельністю народом Харківщини, все ж таки їх чисельність становила тільки 12650 душ, або всього 0,51%. Переважаюча більшість євреїв – 9848 душ – проживала у місті Харкові, але і там вони складали лише 5,7% населення міста [1, с.XIV].

Революція зламала дискримінаційні бар'єри щодо єврейського населення. Була ліквідована межа осідлості, а її колишня територія стала плацдармом воєнних дій. Звідси намагання єврейської людності вийти з театру воєнних дій і обумовило східний напрямок її міграції. Існували й інші серйозні фактори, які спричинилися до зрушення єврейської людності з обжитих місць. Серед них – жорстокі єврейські погроми, які прокотилися по місцях традиційного проживання єврейської людності. Отож, в основному містечкове українське єврейство кинулося на схід і на відміну від попередніх часів сконцентрувалося переважно у великих містах, і перш за все у двох найбільших містах України – Києві і Харкові, куди в'їзд євреям до революції був обмежений.

У 1920 р. чисельність єврейського населення Харківської губернії становила 61548 душ, або у 5 разів більше ніж у 1897 р. Майже 55,5 тис. з них проживали у Харкові, де їх питома вага становила вже 20,5% [4, с.13]. Надалі, протягом 20–30-х р., цей відсоток дещо зменшився з урахуванням бурхливого зросту населення Харкова за рахунок сільських районів, проте залишався дуже високим. У 1926 р., наприклад, – 19,4% [6, с.310–311], а в 1939 р. їх чисельність у Харківській області становила майже 137 тис., тобто 5,3%, у т. ч. у Харкові їх налічувалось 130 тис. душ, або 15,6% [5, спр.65, арк.16]. Отож харківське єврейство протягом усього міжвоєнного періоду не тільки справляло великий вплив на різні сфери життя міста, але й було невід'ємною та безумовно помітною складовою його генофонду, активним чинником формування суттєвих рис Харкова.

Що стосується розселення національних груп на території Харківської області, то воно було більш-менш компактним, нагадуючи окремі гнізда серед суцільного українського населення, а інколи і дисперсним, коли росіяни та ін. розсипалися по українським селам та містечкам. У 20-ті р. на терені Харківщини існували два національних російських райони – Чугуївський та Олексіївський, а також німецька сільрада у Барвінківському районі. По деяким даним більш-менш компактне проживання росіян у сер. 20-х р. було характерне для 70 населених пунктів. У їх складі: Кочеток, Покровське, Введенське Чугуївського району, В. Бишки Олексіївського, Руська Лозова Дергачівського, Борова, Водяне Зміївського, В. Проходи Липецького, Печеніги, Тернова, Рубіжне Ст. Салтівського, Васищево Харківського та ін. [8, с.19–20]. Німецьке населення області сконцентрувалося у трьох районах – Барвінківському, Кегичівському та Сахновщанському [5, спр.65, арк.16]. Єврейська людність мешкала переважно у Харкові.

Важливою рисою демографічного розвитку Харківщини у міжвоєнний час була надшвидка урбанізація області. Цей процес поступово набирив силу ще у XIX – поч. XX ст., коли зростала роль міст у житті губернії. Чисельність населення Харкова ще протягом останньої треті XIX ст. зросла майже у 2,6 рази і досягла 156 тис. душ, а з включенням до Харкова передмість – майже 174 тис. [9, с.39–41]. Наприкінці XIX ст. Харків за чисельністю мешканців займав восьме місце серед міст Російської імперії, поступаючись за цим показником – поки що дуже суттєво – лише Петербургу, Москві, Варшаві, Одесі, Ризі, Лодзі, Києву [там же].

У XX ст. з розвитком економічного потенціалу міста, перетворенням його в один з центрів шляхів сполучень чисельність населення міста продовжує зростати і досягла у 1912 р. тільки у межах старої міської смуги 1896 р. майже 240 тис., або виросла

на 54% [там же]. Як і більшість великих міст Харків зростав головним чином не стільки шляхом природнього приросту населення, а через міграційний приплив іззовні. Міграція населення значно збільшилась ще у другій половині XIX ст. після скасування кріпосного права. На кінець століття у Харківській губернії нараховувалося 163 тис. душ зайшлого населення, або 6,5% [1, с.3,44–45]. Більшість мігрантів осідала у містах, які потребували робочих рук. Серед них особливо багато було вихідців з сусідніх Курської (29%), Полтавської (9,3), Катеринославської (7,2), Воронежської (5,7) та ін. губерній, у т. ч. навіть Московської – 3329 душ, або 2% усіх мігрантів. У 1897 р. лише 38,2% населення Харкова були його уродженцями, а в 1912 р. – 32,5% (там же). Решта – переважаюча маса населення – була зайшлою людністю. Така картина була характерною для більшості великих міст, у т. ч. Москви та Петербурга.

За радянських часів урбанізація області значно прискорилося. Якщо в кінці XIX ст. міське населення тут становило менше 15%, то у 1939 р. – 52,7% [5, спр.65, арк.47]. Серед найбільших міст області були Ізюм (35 тис.), Лозова (22 тис.), Куп'янськ (21 тис.), Вовчанськ (20,4 тис.), Дергачів (18,4 тис.), Чугуїв (18 тис.), Барвінкове (16,6 тис.), Красноград (16,5 тис.), Богодухів (16 тис.) та ін. (там же). Найбільшим містом був Харків, перша столиця Радянської України, населення якого сягнуло у 1939 р. майже 833 тис. душ, у той час як загальна чисельність населення області становила 2552696 душ. У 20–30-х роках набрав силу процес агломерації, тобто поглинення містом цілого ряду його передмість. За новою міською смугою 1924 р., з приєднанням до Харкова 59 залюднених приміських пунктів, які утворили територіально 12 районів, площа території міста збільшилася аж у 3,64 рази [10, с. V]. За чисельністю населення в сер. 30-х р. Харків поступався у Радянському Союзі лише Москві та Ленінграду та зовсім символічно – Києву. Ніколи в історії – ні до, ні після (за чисельністю населення Харків посідав 6-е місце у 1926 р. та 1959 р.) – Харків не злетав так високо. В цей період він перетворюється на третю столицю Радянського Союзу, стає його південним економічним центром, найпершою танкобудівною базою велетенської держави.

Бурхливий зріст Харкова у 20–30-ті р. з 417 тис. до 833 тис. душ відбувався за рахунок сільської людності. Будівництво велетнів індустрії дуже загострювало попит на робочі руки, підвищувало рухливість населення, сприяло перетворенню міста на центр величезних міграційних потоків, які інколи навіть перевершували за обсягом постійне населення міста. У 1931 р. до Харкова прибуло майже 361 тис. душ, а вибуло 264 тис., отже обсяг міграції становив 625 тис. [11, с.64]. Декого з мігрантів поглинало місто, решта – прямувала в інші краї. Таким чином через Харків перекочувалися величезні людські хвилі в обох напрямках, які впливали на формування генофонду міста.

З другої половини 30-х років темпи росту чисельності населення Харкова різко уповільнюються, що було спричинено як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами. У 2-й п'ятирічці закінчився період широченного будівництва нових підприємств та почалося освоєння збудованого, що потребувало менше робочих рук, використання на виробництві колишніх будівельників тощо. Проте і в цей час у місцевої влади існували досить широкі плани на майбутнє щодо подальшої розбудови економіки Харкова, наприклад, будівництва тут великого автомобільного заводу, розширення літакобудування тощо. Але цим та багатьом іншим планам вже не судилося бути реалізованими. У 1934 р. столиця Радянської України була перенесена до Києва з усіма впливаючими для Харкова наслідками. Вже у 2-й половині 30-х р. темпи приросту населення Харкова упали аж у 9 разів [11, с.23]. Розпочався новий етап в історії Харкова як “міста-пролетаря, трудівника”.

Значні зміни у 20–30-ті роки відбувалися в галузі освіти. Нова влада започаткувала активну боротьбу з неписьменністю, що принесло позитивні результати. І хоча рівень грамотності до революції не був таким низьким, як про це йшлося раніше,

проте зрушення в цій галузі до кінця 30-х р. були дуже помітними.

Місто Харків до революції вирізнялося поміж інших своєю культурою та просвітою. За переписом 1897 р. у місті було 52,5% письменних людей, причому серед чоловіків цей показник становив 61,8%, а серед жінок – 41,9% (1). В наступний час, що минув до 1-ї світової війни, рівень письменності населення міста ще збільшився та становив у 1912 р. 66,6% (9, с.42). Таким чином, письменні люди напередодні 1-ї світової війни становили 2/3 усієї людності. За цим показником Харків стояв у першому ряді найкрупніших міст Росії, поступаючись не набагато лише Петербургу. А за письменністю жінок навіть перевершував його. Проте не всюди ситуація була втішною. Письменність сільської людності губернії складала 16,8%, а серед населення від 9 років – 21,7% [1].

У 20–30-ті р. ліквідація неписьменності значно прискорилося, і ця задача історичної ваги фактично була вирішена на кінець 30-х р. За переписом 1939 р. питома вага письменних від 9 років у Харківській області становила 87,3% [12, с.41], а у містах сягнула за 90%. Проте процес цей мав і недоліки, а то й перекоцручення. Одним з них було значне відставання у ліквідації неписьменності завдяки вивченню мови своєї національності. Як свідчать дані перепису 1926 р., останній показник в українців був у 1,7 рази нижче їх загального рівня письменності [6, с.310–311]. Іншими словами, українці ліквідували свою неписьменність, вивчаючи російську мову і не вміючи писати рідною українською.

Безумовно, письменність населення на кінець 30-х років не могла бути головним показником культурного рівня населення, зважаючи на його, так би мовити, нижчий підрівень. Обличчя харків'ян у цей період все більше визначала повна середня і навіть вища освіта. У 20–30-ті р. різко збільшилась чисельність учнівської молоді у Харкові. Якщо у 1914/15 р. вона становила 26,8 тис., то у 1938/39 р. – 115,6 тис. [11, с.137]. У результаті за переписом 1939 р. майже кожний четвертий мешканець Харкова та кожний 8-й області мав середню освіту (5, спр.60, арк. 30–39).

Проте найбільшу гордість Харкова викликали його вузи, яких налічувалося 36, в той час як у 1924 р. – 6. Кількість студентів у 1940/41 навчальному році сягнула майже 42 тис. [13, с.257]. Протягом усіх 20–30-х р. Харків впевнено утримував першість у республіці за кількістю осіб з вищою освітою, випереджаючи інші міста, у т. ч. Київ. Це були вражаючі здобутки. Проте перепис 1939 р. висвітлив також і упущення в набутті як середньої, так і вищої освіти. Не торкаючись навіть змісту навчання, особливо гуманітарних наук, які страждали абстрагованістю та схематичним спрощенням життя, дуже помітною була різниця, наприклад, у здобутті вищої освіти різними верствами населення. Наприклад, на 1000 душ харківської людності припадало 51,4 чоловіків і лише 26,4 жінок з вищою освітою, а взагалі цей показник по області становив серед чоловіків 20,6, а жінок – 10,1 [5, спр.60, арк. 38–39]. Отже, за рівнем вищої освіти жінки Харківщини вдвічі поступалися чоловіками, а сільське населення ще більше – міському. Помітною була різниця за рівнем освіти також між окремими національними складовими людності Харкова.

Таким чином, демографічний розвиток Харківщини протягом 20–30-х років відбивав як загальнодержавні закономірності, зумовлені війнами та революцією, схожістю процесів суспільних перетворень, а також деякі особливості конкретно-історичного розвитку Слобожанщини. Найважливіша з них – небувале раніше піднесення політичної та економічної ролі області, яка в середині 30-х р. сягнула аж до Дніпра, а також значення Харкова як першої столиці Радянської України. У досліджуваному контексті це означало демографічний вибух.

Література:

1. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. XLVII. Харьковская губерния.—1904.—398 с.
2. Исчисление населения г. Харькова и его пригородов.—Х., б.г.
3. Всесоюзная перепись населения 1926 г. Т. XLVI. Укр. Соц. Сов. Р-ка. Правобережный р-н. Левобережный р-н.—М.-Л., 1931.
4. Статистика Украины. Серия 1. Демография. Т.1. Вып. 5. Население Харьковской губернии по данным переписи 1920 г.—Х., 1922.—31 с.
5. ХОДА.—Ф.5231.—Оп.2.
6. Всесоюзный перепис людності 1926 р.— Т. XII. Правобережжя. Лівобережжя.—М., 1929.
7. Поляков Ю.А., Жиромская В.Б.: Киселев И.Н. Полвека молчания//Социс.—1990.—№7.
8. Национальный состав Советской Украины.—Х., 1925.—130 с.
9. Труды статистического отдела Харьковской гор. управы. Вып.1: Гл. итоги переписи г. Харькова 8 дек. 1912 г.—Х., 1914.
10. Харків та інші міста й селища міського типу Харківської округи.—Х., 1928.—212 с.
11. Курман М.В., Лебединский И.В. Население большого социалистического города.—М., 1968.—200 с.
12. Всесоюзная перепись населения 1939 г. Основные итоги.—М., 1992.—256 с.
13. Харківщина за 50 років. Стат. зб.—Х., 1967.

РОЗДІЛ IV. УКРАЇНА НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

В.В. Рубан

Політичні партії та трансформація виборчого процесу в Україні

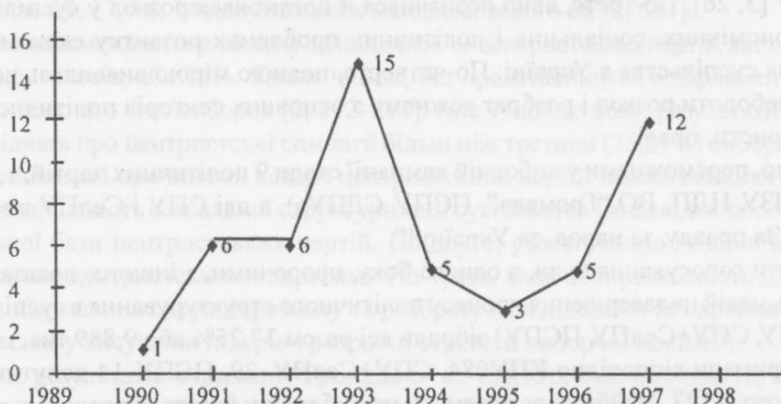
Процес переходу від колишнього соціально-політичного устрою соціуму до демократичного, заснованого на загальноцивілізованих принципах, включає в себе, як мінімум, дві паралельно здійснені трансформації політичної сфери: по-перше, здійснюється перехід від монопартійної системи до багатопартійної, що виражається в появі та виході на політичну арену кількох десятків політичних партій; по-друге, починається процес одночасної трансформації виборчої системи, як основного механізму прояву різних думок виборців та тих партій, що представляють їхні інтереси щодо основних проблем розвитку та реформування економіки та соціальної політики суспільства.

Перехід до багатопартійної політичної системи почався ще за часів радянського ладу в Україні. В 1990 році виникла Українська Республіканська партія (УРП), в 1991 р. – виникло ще 6 партій, в т. ч. такі як Демократична партія України (СПУ), Ліберальна партія України (ЛПУ). Після проголошення незалежної України процес створення політичних партій набув активності, причому явно виділяються два піки, пов'язані з підготовкою та проведенням парламентських виборів 1994–1998 р. (див. таб. №1). 15 політичних партій створено в 1993 р. перед виборами 1994 р., і 12 політичних партій – в 1997 р. перед виборами 1998 р. Все це прямо свідчить про те, що саме партії стають (інша справа, чи змогли вони стати) тими політичними інститутами, які артикулюють інтереси різних соціальних верств українського соціуму.

Враховуючи зростання ролі політичних партій в житті суспільства, вносились зміни до виборчої системи. Законом України “Про вибори народних депутатів України” від 24 вересня 1992 р. вперше було надано право висування кандидатів у народні депутати України політичним партіям та виборчим блокам партій.

Таб. №1

Процес створення політичних партій

Для того, щоб стати суб'єктом виборчого процесу, політичні партії повинні були зібрати на свою підтримку підписи “не менше 200 тис. виборців, у т. ч. не менш, ніж по десять тисяч підписів виборців в кожній із будь-яких чотирнадцяти адміністративно-територіальних одиниць України” [1, 21].

До осені 1997 р. в Україні діяли 53 політичні партії, з яких 44 прийняли рішення про участь у виборах до Верховної Ради України у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі. У виборчу боротьбу вступило сім партій, зареєстрованих

Міністерством юстиції України в 1990—91 рр., чотири з шести партій, зареєстрованих у 1992 році, дванадцять із п'ятнадцяти партій, зареєстрованих у 1993 р., три з п'яти партій зареєстрованих у 1994 р., дві з трьох партій, зареєстрованих у 1995 р., усі п'ять партій, зареєстрованих в 1996 р., і одинадцять з дванадцяти партій, що були зареєстровані у передвиборному 1997 р. [2, 159]. 19 партій, підрахувавши свої можливості, вирішили створити 9 виборчих блоків. 23 партії виступили самостійно.

Двом партіям було відмовлено у видачі підписних листів: Партії комуністів (більшовиків) України у зв'язку з порушенням вимог виборчого законодавства (рішення про участь виборчої кампанії було прийнято пленумом замість з'їзду) і Партії слов'янської єдності України у зв'язку з розколом її на окремі частини, кожна з яких оголосила себе правонаступницею.

42 політичних партії, зібравши кількість підписів, що вимагає закон, звернулись до Центральної виборчої комісії з проханням зареєструвати їх для участі у виборах. ЦВК відмовила в реєстрації двом партіям: партії “Жінки України”, у зв'язку з тим, що нею не було зібрано передбаченої законом кількості підписів виборців, і партії національного врятування України – оскільки передвиборна програма партії не відповідала вимогам статті 37 Конституції України [2, 159]. Таким чином, суб'єктом виборчого процесу стали 40 політичних партій, з яких 21 виступила самостійно, а 13 – об'єднались в 9 політичних блоків.

Парламентські вибори 1998 р. ясно й чітко визначили роль та місце політичних партій як у трансформації виборчого процесу, так і в трансформації політичної сфери соціалізму. Звичайно, те, що вибори 1998 р. вперше проводились на основі змішаної, мажоритарно-пропорційної виборчої системою, наклало на них свій відбиток.

По-перше, очевидними стали організаційні, фінансові й агітаційні можливості кожної партії. По-друге, політичне й ідеологічне протистояння між владою та опозицією вилилось у жорстку “битву компроматів”, що дискредитують саму ідею державності України. Ось як цьому наголошували зарубіжні спостерігачі: “за шаленістю нападів на владу та за рівнем соціальної демагогії (“Україна повинна торгувати хлібом, а не землею”, “відродити розграбовані колгоспи” і т. п.) “Громада” мало чим відрізнялась від КПУ [3, 26]. По-третє, явно позначився й поглибився розкол у суспільстві з основних економічних, соціальних і політичних проблемах розвитку економіки та реформування суспільства в Україні. По-четверте, повною мірою виявилась неспроможність перебороти розкол і розбрат кожному з основних секторів політичної сфери: ліві, центристи, праві.

Як відомо, переможцями у виборчій кампанії стали 9 політичних партій, з яких 7 (КПУ, НРУ, ПЗУ, НДП, ВО “Громада”, ПСПУ, СДПУо), а дві СПУ і СелПУ виступають у блоці “За правду, за народ, за Україну!”.

Результати голосування були, з одного боку, пророчими, з іншого, показали невиправданість надій на завершення процесу політичного структурування в суспільстві.

Ліві (КПУ, СПУ+СелПУ, ПСПУ) зібрали всі разом 37,25% або 9,889 тис. голосів виборців і отримали відповідно КПУ084, СПУ+СелПУ–29, ПСПУ–14 депутатських мандатів, всього – 127. Найбільшу перемогу на виборах у багатодержавному виборчому окрузі безперечно здобула КПУ. 550 тис. голосів або 24,5% — саме такий результат КПУ на виборах. У 18-ти з 27 регіонів України Компартія зуміла вийти на 1-е місце, в 2 областях комуністи були на другому. 4% бар'єр КПУ змогла подолати в 25 регіонах, причому у 8-ми регіонах КПУ набрала понад 30% голосів виборців. Цікаво, що різниця між КПУ та НРУ, який зайняв друге місце, становить близько 15% виборців [2, 509].

Значно скромніші успіхи у СПУ та СелПУ. На свою підтримку вони отримали 2

млн. 273 тис., або 8,5% голосів виборців. Їх виборчий блок переміг лише у Черкаській (25,36%) та Хмельницькій (21,6%) областях. У 7 областях блок був на другому місці. Але головне, що в 19 регіонах України вони змогли подолати 4% бар'єр. Зауважимо, що переважна більшість електорату блоку традиційно концентрується в сільських районах країни. Це Черкаська, Хмельницька, Полтавська, Вінницька та Кіровоградська області (1, 510). Причинами відносного успіху лівих (бо їх лідери: П. Симоненко, О. Мороз, О. Ткаченко, Н. Вітренко ні тоді, ні зараз не можуть знайти спільної мови) є не лише збереження кризового стану економіки країни та пов'язаної з цим нестабільності соціального становища основної маси трудящих, але й збереження старого стереотипу в суспільній свідомості ("раніше було краще"), вмиле використання лівими ностальгії людей похилого віку за минулим, суму за стабільністю та повагою до минулих заслуг, тотальна мобілізація свого електорату. На користь лівих був і розкол та розбрат серед центристських партій.

Водночас усі спостерігачі підкреслили парадоксальність голосування за лівих: якщо за списком комуністів проголосував кожний четвертий виборець, то за територіальними округами за них проголосував лише кожен 6 виборець (17%).

З 178 зареєстрованих кандидатів (4 вибули до дня виборів) лише 39 представників комуністів змогли отримати перемогу [2, 236].

У виборній боротьбі взяли участь 17 центристських партій. Вже одна їх кількість поставила масового виборця в глухий кут, виключивши можливість свідомого вибору серед однієї чи двох партій, викликала непорозуміння. А чим, власне, відрізняються програми цих партій одна від одної? У ході виборчої кампанії у частини виборців виникла обгрунтована підозра, що частина центристських партій нікого, крім своїх лідерів, не представляє, і нікого не буде захищати, крім інтересів своїх верхів та партії. Крім того, більшість центристських партій не змогла виробити ясної стратегії своїх виборчих кампаній, не володіла необхідними фінансовими засобами, не змогла залучити професійних спеціалістів за виборчими технологіями і тому закономірно програла вибори. Лише 4 центристських партії: "Громада", ПЗУ, НДП, СДПУо – змогли отримати більше 4% голосів виборців. Разом вони завоювали 19,2%, або 5,079 тис. голосів, отримавши відповідно 19, 17, 16, 14 депутатських мандатів, всього 66 [2, 581].

Але поза межами парламенту залишилися 13 центристських партій, які змогли зібрати 4,267 тис. голосів, або 16%. Таким чином, без представництва в парламенті виявились інтереси кожного 6-го виборця [2, 512–513]. Але з іншого боку, результати голосування ясно свідчать про центристські симпатії більш ніж третини (35,21%) виборців України.

Основними причинами невдач центристських партій можна вважати такі: по-перше, незавершеність соціальної структуризації суспільства і внаслідок цього відсутність соціальної бази центристських партій. По-друге, розтягування голосів виборців між численними центристськими партіями. По-третє, явна неспроможність до об'єднання зусиль, збереження ситуації розколу та розбрату між лідерами та партіями. По-четверте, помилки у висуванні лідерів і розробці стратегії виборчої кампанії.

Так, результати, отримані "Громадою" та СДПУо, свідчать про те, що виборці в основному не повірили колишнім керівникам держави (П. Лазаренку, Л. Кравчуку, Є. Марчуку), досить справедливо вважаючи, що вони теж несуть відповідальність за нинішній стан справ у країні. Красномовне в цьому плані визнання голови СДПУо В. Онопенка "Ми зробили помилку, що зв'язали партію з Кравчуком, Марчуком. Не хочемо їх звинувачувати, але ці особисті несуть в собі негатив минулого" [4, 1] (Ця заява призвела до зняття В. Онопенка з посади голови партії та виключення з СДПУо. Такі політичні норови).

Праві партії, що беруть участь у виборах, як і прогнозувалось спеціалістами, отри-

мали свої 15%: НРУ завоював 9,4% або 2,498 тис. голосів виборців, що дало 32 депутатських мандати [2, 512–581]. Всі останні разом – 5,17% або 1,374 тис. голосів. І в цьому випадку причиною поразки були все ті ж загальні причини. По-перше, лідери правих партій не змогли домовитись про спільну діяльність і, за образним висловом В. Чорновола, “відтопували один одному ноги в одному регіоні – Західна Україна”. По-друге, партії національно-демократичного спрямування не мають розвинених організаційних структур по всій країні. Результати виборів дали можливість зробити висновки про те, що праві мають підтримку лише в одному регіоні – Західна Україна. Так, РУХ переміг в 5 областях західного регіону – в Волинській (17,25%), Івано-Франківській (27,99%), Львівській (32,11%), Рівненській (29,23%), Тернопільській (28,28%). Якщо в 21 регіоні України РУХ набрав більше 4% голосів виборців, то у східному та південному менше 4% [2, 509]. Разом з тим, власне, в Західній Україні отримали підтримку партії ще правіші РУХу. На Львівщині по мажоритарному округу було обрано представника Соціал-національної партії України (СНПУ), що прославилась своєю постійною участю в погромах лівих сил у Львові. І за “Національний фронт” (КУН, УКРП, УРП) там проголосувало 2,72%, або 720 тис. виборців.

Підсумки виборів настільки гнітюче вплинули на керівництво правих, що вони навіть заявили про “поразку національної ідеї, поразку демократії” [5, 1]. І саме у відсутності єдності вони вбачають головну причину цієї поразки.

Таким чином, чергова спроба прискорити процес трансформації політичної сфери призвела до неоднозначних результатів. Разом з тим стало очевидним, що політичні партії, за умов роздрібнення та нерозвиненості, стають все більш дієвим механізмом виявлення та здійснення різних інтересів усіх соціальних верств українського суспільства.

Виявлена тенденція до появи багатьох “дрібних” партій, на жаль, призводить до дискримінації самої ідеї багатопартійної політичної системи, а, отже, гальмує трансформаційні процеси українського політикуму.

Література:

1. Закон України “Про вибори народних депутатів України” – К.: “Право”, 1997. – 51 с.
2. Парламент України: Вибори-98: Інформаційно аналітичне видання/Центр. Вибор. Коміс. – К., 1998. – Ч.1. – 616 с.
3. Ковальская Г. Всем властям назло//Итоги. – 1998. – с. 24–28.
4. Онопенко В. Мы сделали ошибку//Голос Украины. – 10.04.1999. – №68. – с.1–2.
5. Звернення Народного Руху України до громадян Української держави//Час.time. – 9–15.04.1998. – №14. – с.1.

Іноземне інвестування в економіку України в 90-ті роки

Рішення проблем перехідного періоду в країні багато в чому визначаються її спроможністю інтегруватися в світове господарство. Розглядаючи інтеграцію України в світове господарство, можна виділити наступні елементи, що характеризують стан взаємодії України і світової економіки: структуру зовнішньої торгівлі, масштаби іноземних інвестицій в національну економіку, структуру національної валютної системи, участь в міжнародних міграційних потоках. Серед означених елементів, в першу чергу, слід виділити проблеми інвестицій, оскільки міжнародний рух інвестицій з підсиленням тенденцій до інтернаціоналізації і глобалізації світогосподарських зв'язків набуває все зростаючого значення.

Як відомо, міжнародний рух інвестицій – це переміщення капіталу в різноманітних формах (грошової, товарної, виробничої, науково-технологічної, інтелектуальної, тощо) з одних країн в інші з метою отримання більшого прибутку і інших економічних вигод.

До початку 1996 р. загальна сума прямих іноземних інвестицій досягла 2,7 трлн. дол. у порівнянні з 733 млрд. в 1986 р. [8, с. 77]. Можна стверджувати, що саме потоки прямих іноземних інвестицій стали одним з головних чинників, що прискорять розвиток світової економіки в цілому і окремих її регіонів, тобто включає в свою систему майже всі країни і території, що є одним з проявів, глобалізації процесу прямого інвестування.

Так, в більшості країн з перехідною економікою ефективне використання іноземних капіталів стає ключовим чинником їхнього розвитку, а інвестування за кордон сприяє їхній органічній інтеграції в світове господарство. Звичайно, залучення іноземних інвестицій має важливу роль і для української економіки.

Для України, як держави з перехідною економікою, важливо розглядати залучення іноземних інвестицій в контексті структурних змін і економічного зростання. Офіційно певними пріоритетними завданнями, що закликані вирішити іноземні інвестиції, є: структурна реформа економіки, технологічне поновлення виробництва, подолання залежності країни від імпорту.

Значення іноземних інвестицій для економіки країни посилюється ще й тією обставиною, що внутрішні інвестиції не можуть відчутно вплинути на економічний розвиток в зв'язку з їхніми недостатніми обсягами: вони складають 8,1% ВВП. Згідно світової практики оптимальний рівень інвестицій для стабільного економічного розвитку країни повинен досягати 19—25% ВВП [6, с. 70].

За даними Міністерства економіки України, сьогодні потреби в іноземних інвестиціях складають понад 40 млрд. доларів. Додаткових засобів потребують передусім металургія (7 млрд. доларів), машинобудування (5 млрд. доларів), транспорт (3,7 млрд. доларів) [5, с. 17].

Незважаючи на деякі позитивні чинники зовнішнього середовища, такі як значні запаси деяких корисних копалин, наявність родючих сільськогосподарських угідь (Україна має 25% світових запасів чорнозему), високий рівень кваліфікованих робітників при порівняно низькій заробітній платі, вигідне транспортно-географічне становище та інш., Україна на сьогодні є інвестиційно непривабливою, навіть у порівнянні з найближчими країнами Східної Європи. Це зумовлено хронічним бюджетним дефіцитом, стагнацією промислового виробництва, низькою конкурентноспроможністю країни, високою часткою тіньового сектора в економіці і іншими чинниками.

Так, в Україні обсяг прямих іноземних інвестицій в економіку в 10 раз менший, ніж в Угорщині, і в 6,5 раз менший, ніж в Польщі [1, с. 40].

Все ж таки аналіз розвитку інвестиційної діяльності за останні роки показує її

деяку динаміку, розширення масштабів, виглядів і сфер.

Сьогодні в економіку України вкладено понад 2 млрд. доларів іноземних інвестицій, або майже в 10 раз більше у порівнянні з 1994 р. (219,3 млн. дол.) [6, с.70]. Але такий обсяг (2 млрд. доларів) в переліченні на душу населення складе лише 40 дол., (у порівнянні з іншими країнами: в Угорщині – 1000 дол. на душу населення, в Чехії – 400, в Естонії – 320, в Польщі – 110) [3, с.51].

З особливостями інвестиційного клімату України зв'язане і формування галузевої структури іноземних інвестицій. Слід відзначити, що мета інвесторів, що з'являються на вітчизняному ринку, приходять в протиріччя з внутрішньою економічною програмою розвитку. Так, в структурі господарства їх, передусім, цікавлять сировина, метал, вугілля, продукти хімічної промисловості і т. п. Їхній інтерес викликають підприємства, що мають певні технологічні переваги і перспективу розвитку, а також науково-технічний потенціал. Інакше кажучи, увагу іноземців привертає саме можливість спрощеного, дешевого доступу до українського сировинного ринку, науково-технологічної бази і кваліфікованої робітничої сили. Якщо Україна прагне отримати через прямі іноземні інвестиції доступ до сучасних технологій, то західні форми реалізують технології, що вже минули половину свого життєвого циклу і на світових ринках не є конкурентами. Непритензійність споживачів українського ринку надає застарілим і не прибутковим на західному ринку товарам можливість продовжити своє життя. Отже, конкурентоспроможні світові корпорації орієнтуються на глобальні експортні стратегії, а не на розвиток вітчизняного виробництва товарів в Україні. Без значного і цілеспрямованого збільшення обсягів іноземних інвестицій надіятись на подолання залежності нашої держави від імпорту неможливо.

В цілому, в структурі прямих іноземних інвестицій спостерігається здебільшого інфраструктурна, а не технологічно-іноваційна орієнтація, найбільш важлива для економічного розвитку України.

І справедливо відзначає Бендерський Є., що “специфіка іноваційної діяльності вимагає, щоб іноваційний ринок і його інфраструктура користувались пільгами регіональної точкової офшорної зони” [1, с. 44]. Це дало б істотний імпульс для розвитку підприємств, активно взаємодіючих з зовнішнім ринком і що виконують спільну роботу з зарубіжними фірмами. Для їхньої повноцінної діяльності необхідний певний комплекс мір, що покращують інвестиційний стан в регіоні і в країні. Треба не просто поширити можливості для іноваційної діяльності, а створити економічні відносини, що забезпечують сприйнятливість господарюючих суб'єктів до іновацій.

Повертаючись до проблем іноземного інвестування, необхідно відзначити, що певною інвестиційною привабливістю володіють такі галузі, як внутрішня торгівля (більш $\frac{1}{4}$ всіх інвестицій), харчова промисловість (12,6%), машинобудування і металообробка (11,8%), транспорт і зв'язок (3,7%), будівництво і промисловість будівельних матеріалів (3,7%), хімічна і нафтохімічна промисловість (3,4%).

З точки зору регіональної привабливості лідирує Київ (40% всіх іноземних інвестицій). Далі слідує Одеська (9,3%), Дніпропетровська (7,5%) і Донецька (6,4%) області [1, с.40].

В Харківському регіоні активність іноземних інвесторів незначна. І віддають вони переваги, головним чином, машинобудуванню і металообробці (17% від всіх прямих іноземних інвестицій в Харківську область в 1997 р.), харчовій промисловості (51,5%) і внутрішній торгівлі (13,2%) [2, с. 86].

Однак притягнення самих іноземних інвестицій не вирішить весь комплекс проблем, які існують в українській економіці. Більш того, засвоєння вже наявних інвестицій часто є надто важким. Справа в тому, що часто конкретні інвестиційні пропо-

зиції українських підприємств непривабливі вже в передінвестиційній стадії. Так, з наведених для участі в міжнародному форумі “Інвестиційні проекти для України” (1996 р.) 758 проектів, по оцінках експертів UNIDO, тільки 77 мали високий інвестиційний потенціал. [3, з. 54].

Не активізують іноземне інвестування в економіку України і процеси приватизації. Так, в 1993—1994 рр. зафіксовано тільки декілька відповідних приватизаційних угод (наприклад, тютюнові фабрики в Кременчузі, Прилуках, Львові, м'ясокомбінат в Одесі та інш.).

В той час, за даними Світового банку, кількість аналогічних угод склала: в Польщі – 108, Китаї – 87, Угорщині – 81, Болгарії – 47, Естонії – 41, Румунії – 26, Росії – 21, Литві – 20. В 1995—1996 рр. значними прикладами прямої закупки акцій підприємств, що приватизувалися іноземними інвесторами, є тільки Тростянецька кондитерська фабрика “Україна” і хімічне підприємство “Азот”. [3, с. 55].

Необхідно зазначити, що іноземні інвестиції не можуть вирішити всі проблеми нашої економіки. Використання іноземного капіталу – неоднозначний за своїм наслідком процес для країни – реципієнта, і виявляється він через складну взаємодію різноманітних тенденцій як позитивних, так і негативних. Не слід забувати, що широкомасштабне притягнення іноземних інвестицій може створити загрозу економічній залежності України від міжнародних економічних організацій. Так, з суми зовнішнього боргу, що складав в І півріччі 1998 р. більш 11 млрд. дол., на міжнародні фінансові організації потрібно: Світовий банк – 1,2 млрд. дол., МВФ – 2,4 млрд. дол., ЄБРР – 66 млн. дол. [4, с.11].

Відомо, що країна яка позичає, диктує умови. Так відбувається і у взаємовідносинах України з міжнародними фінансовими організаціями. Але при цьому необхідно пам'ятати про національні інтереси.

Таким чином, інтеграція України в світове господарство є досить суперечливим процесом і вимагає поступовості переходу до розвинених зовнішньоекономічних відносин, враховуючи багато інших чинників, такі як: національна і економічна безпека України, конкурентноспроможність вітчизняних товарів і економіки в цілому, наявність необхідних умов здійснення різноманітних зовнішніх операцій та інш.

Література:

1. Бендерский Е. Роль инвестиций и инноваций в реструктуризации экономики// Экономика Украины. –1998. –№9.
2. Внукова Н., Колот И. Рыночная инфраструктура в инвестиционном развитии Харьковского региона// Экономика Украины. –1998. –№7.
3. Губский Б. Проблемы международного инвестирования в Украине// Экономика Украины. –1998. –№1.
4. Ермошенко Н. Определение угрозы национальным интересам государства в финансово-кредитной сфере// Экономика Украины. –1999. –№1.
5. Колосов А. Иностранные инвестиции в экономику Украины: польза или опасность?// Экономика Украины. –1997. –№8.
6. Ландарь И. Особенности привлечения иностранных инвестиций в Украину// Экономика Украины. –1998. –№12.
7. Радзиевский А. Финансовый централизм и переход к рыночной экономике// Экономика Украины. 1999. №1.
8. Семенов А. Международные прямые инвестиции// Экономика Украины. –1998. –№7.
9. Чистилин Д. Эволюционное развитие мировой экономики и интеграция Украины// Экономика Украины. –1999. –№1.

РОЗДІЛ І. ІСТОРІЯ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ 3

*В.Л. Маслійчук***Чисельність козацької старшини в слобідських полках в другій половині XVII ст. 3***С.А. Черкасова***Особливості формування міщанського та купецького станів Слобідської України в II пол. XVII—XVIII ст. 9***М.З. Бердута, О.М. Солошенко***Проблеми народонаселення Лівобережної України другої половини XIX ст. у джерелах. 14***В.В. Олянич***Формування класу підприємців у цукровій промисловості лівобережних губерній України в другій половині XIX—на початку XX століття 18***М.В. Татаринів***Благочинницька діяльність Православної Церкви в Лівобережній Україні (на матеріалах Харківської губернії XIX- поч. XX ст.) 24***Д.М. Чорний, к. іст. н.***Ремісники в містах Харківської губернії (1905–1909 рр.) 37***О.В. Ракова***В.Б. Антонович: українське козацтво в “Архиве Юго-Западной России”. 44***О. М.Ткаченко***Проблеми постмазепинської Гетьманщини в науковій спадщині М.С. Грушевського..... 50**

РОЗДІЛ II.

НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ В УКРАЇНІ55

*В.І.Танцюра***Боротьба за владу між Центральною радою і більшовиками в 1917—1918 рр.: особливості, перешкоди, помилки. 55***М.В. Чугуєнко***Розвиток політичних поглядів Дмитра Донцова у роки Першої Світової війни та боротьби за українську державність (1914–1921 рр.) 58***О.І. Білокінь***Дебати в IV Думі з приводу заборони святкування столітнього ювілею Тараса Шевченка. 64***А.О. Климов, к. іст. н., Н.О. Сердюк***Продовольче становище в Україні у роки Першої світової війни (липень 1914– лютий 1917 рр.) 68***І.Г. Тупіков***Деякі питання національної політики української Центральної Ради (1917—квітень 1918 роках). 73**

О.М. Голікова

Меншовики: боротьба за вплив у профспілковому русі
України (кінець 1917–1920 рр.) 78

Л.Е. Добрунова

Вибори до Харківської міської думи (липень 1917 року):
підсумки, історичне значення 85

Л.О. Радченко, к. іст. н.

Боротьба політичних сил за Чорноморський флот
в 1917–1918 роках: історіографія проблеми. 94

Р. Г. Руденко, д. іст. н.

Причини та наслідки політичних криз
гетьманського уряду П. Скоропадського 99

М.В. Яцук

“Українське питання” на Паризькій Мирній Конференції 1919 року. 104

О. О. Яциуска

Формування органів місцевого самоврядування
в Україні (1917–1920 рр.) 111

В. І. Бутенко, Н. В. Лапчинська, В. К. Філіппов, С. М. Куліш

З історії національно-визвольного руху та революційних
подій 1918–1919 рр. в західно-українських землях
(за матеріалами “Справи” М. Лозинського). 114

Л.А. Бортнік, Т.Г. Павлова, О.В. Телюпа

Державотворчі та національні проблеми в конституційному
процесі доби української революції (1917–1920 р.р.) 121

РОЗДІЛ III. УКРАЇНА: ДОБА ТОТАЛІТАРИЗМУ 129

В.І. Базалєєв, О.М. Куценко

НЕП і розвиток промисловості України:

20-ті роки крізь призму 90-х

Ю.П. Волосник

Підприємницька діяльність нової буржуазії України
(20-ті – початок 30-х років) 136

Л. П. Непіненко

Стан історіографічної розробки та актуальні проблеми
дослідження політичної культури України (1921–1929 рр.). 145

В.С. Рубаник, к. іст. н.

Історико-правові аспекти розвитку інституту права власності
в Україні в період утворення командно-адміністративної
системи управління (30-ті – початок 40-х рр.) 151

А.В. Скоробогатов, к. іст. н.

Населення Харківщини напередодні 2-ї Світової війни 158

РОЗДІЛ IV. УКРАЇНА НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ 165

В.В. Рубан

Політичні партії та трансформація виборчого процесу в Україні 165

О. В. Пересада

Іноземне інвестування в економіку України в 90-ті роки 169

Збірник наукових праць

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Випуск 3

Тех. редактор Штрассер О. Г.

Комп. набір Хомін О. В.

Підп. до друку 27.02.99р. Формат 70x108 1/16

Умов. друк. л. 15.26 . Облік.-видав. л. 16.86

Замовлення №47. Тираж 500. Ціна договірна

310077, Україна, м. Харків, пл. Свободи, 4, ХДУ

Видавничий центр ХДУ.